

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Godsdienstkritiek bij Multatuli en Anna de Savornin Lohman

Wall, E.G.E. van der

Citation

Wall, E. G. E. van der. (2005). Godsdienstkritiek bij Multatuli en Anna de Savornin Lohman. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12142>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12142>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

REDACTIE
Jaap Grave
Guido Leerdam
Jos van Waterschoot

REDACTIEADRES
Buiten Dommersstraat 11-huis, 1013 HW Amsterdam
e-mail guido.leerdam@wolmail.nl

Jaarabonnement € 16,50
Losse nummers € 9,50

ABONNEMENTENADMINISTRATIE
Uitgeverij Bas Lubberhuizen
J.W. Brouwersstraat 32
1071 LK Amsterdam
tel. (020) 618 41 32
fax (020) 675 32 13
e-mail info@lubberhuizen.nl
www.lubberhuizen.nl

© 2005, Uitgeverij Bas Lubberhuizen
ISBN 90 5937 115 1
ISSN 0166-2058

ONTWERP
Nederhof Produktie, Amsterdam
DRUK
Hooiberg, Epe
OMSLAG
Foto Multatuli Museum
Ontwerp Information Design Studio, Amsterdam

OVER MULTATULI 55

JAARGANG 27

Inhoud

Over zeven, aalbessen en pixels 2

ERNESTINE G.E. VAN DER WALL

Godsdienstkritiek bij Multatuli en Anna de Savornin Lohman 4

*'Er bestaat geen literatuur voor het vermaak in Nederland,
alleen maar pedagogengezwatel'* 27

MARITA MATHIJSEN IN GESPREK MET MULTATULI

JAAP GRAVE

*Afgroenden en grensoverschrijdingen.
Enkele opmerkingen over het sublieme in Multatuli's werk* 35

JACK OTSEN *Muusses, uitgever van Multatuli* 46

JAAP GRAVE *Multatuli op de sofa* 49

Over zeven, aalbessen en pixels

'To be or not to be' (Shakespeare, Hamlet, 3, 1)
'sla of geen sla' (Multatuli, Causerieën, vW IV:105)

Een goudzoeker gebruikt een zeef. Hij weet wat hij zoekt. Hij graaft, wast en sorteert: na diverse pogingen blijven wellicht een paar schitterende brokjes goud liggen. Het is moeizaam werk waarbij hij niet omkijkt naar het afval, elementen die niet aan zijn omschrijving voldoen. Voor een literatuurwetenschapper geldt min of meer hetzelfde. Om Multatuli bij de Romantiek in te delen bouwt hij een zeef waarin de kenmerken van die stroming achterblijven. Naar het afval kijkt hij niet om. Ook de biografische zeef staat bij het onderzoek naar Multatuli's werk in hoog aanzien. De vraag luidt of de toepassing van een zeef wel geschikt is. Wie naar het afval kijkt, dat in ruime mate voorhanden is, stuit op ware schatten die het goud doen verbleken. Plotseling worden talrijke elementen uit literaire en filosofische stromingen zichtbaar uit de tijd voor Multatuli leefde en bovendien kunnen in zijn werk – denk bijvoorbeeld aan *Minnebrieven* en *Millioenenstudiën* – kenmerken van het Postmodernisme worden gevonden. Wie een dergelijke werkwijze verkiest, ziet zich vroeg of laat voor het probleem geplaatst dat Multatuli zijn begrippen niet altijd helder omschrijft of een nauwkeurige beschrijving aankondigt maar die belofte zelden inlost. Bovendien verandert hij in de loop van zijn schrijverscarrière de inhoud van de begrippen die hij gebruikt of zijn oordeel over de kwaliteit van schrijvers. In het laatste geval kan worden vastgesteld dat hij – in overeenstemming met zijn visie op de wereld – gedurende zijn schrijversleven negatiever wordt over zijn schrijvende en denkende collega's. Een andere moeilijkheid is dat de begrippen en namen die hij gebruikt zich niet alleen over de zeven delen gepubliceerd werk uitstrekken maar ook over zijn correspondentie die als voortzetting van en kanttekening bij zijn werk moet worden beschouwd.

Toch zijn dat geen argumenten om de bergen afval links te laten liggen. We pleiten voor meer aandacht voor onderzoek naar Multatuli's esthetische opvattingen – ondanks de moeilijkheid dat hij ze nooit systematisch heeft opgeschreven. Daarmee past hij goed in de Nederlandse traditie van schrijvers die eerder door eclecticisme dan door oorspronkelijkheid kunnen worden gekenmerkt, waarbij kan worden opgemerkt dat Multatuli het eclecticisme tot systeem lijkt te hebben verheven. G.J. Johannes betoogt in *De lof der aalbessen* dat Nederlandse schrijvers rond 1800 een afkeer van 'stelselbouwers' en 'wetenschappelijke of literaire theorievorming' (filosofie en esthetica van de Verlich-

ting en Romantiek) hadden. Er ontstond, stelt hij, een 'anti-esthetisch betoog' dat deel uit maakte van het nationalisme dat zich toentertijd ontwikkelde. Multatuli is meer dan een halve eeuw later geen uitzondering maar wijkt af van het streven onder Nederlandse schrijvers naar harmonie, al heeft hij zich nauwelijks direct in literair-theoretische discussies gemengd. Zijn poëtische opvattingen kunnen via zijn literaire werk als kritiek op de Nederlandse literatuur worden beschouwd. In andere gevallen is hij verrassend conformistisch.

Onder meer daarover gaat het gesprek dat Marita Mathijssen in november 2004 met Multatuli voerde. Het vraaggesprek kan als aanvulling op *De geest van de dichter* (1990) worden beschouwd waarin Mathijssen gefingeerde gesprekken met negentiende-eeuwse schrijvers heeft opgenomen. Uitgerekend in die bundel ontbrak Multatuli terwijl Mathijssen uitgerekend daarvoor de Multatuli-prijs kreeg. Multatuli zelf laat zich in het gesprek onder meer uit over zijn collegaschrijvers, het huidige onderwijs en blijkt verrast te zijn dat er een Multatuli Museum bestaat. Gezien de turbulente politieke discussies in het afgelopen najaar over dat Museum delen wij zijn mening.

In de hier opgenomen lezing die Ernestine van der Wall op 5 maart 2005 tijdens de voorjaarsvergadering van het Multatuli Genootschap heeft gehouden gaat het over Anna de Savornin Lohman die tussen 1895 en 1915 in Nederland een beroemd schrijfster was, volgens sommigen zelfs een 'Multatuli-in-zakformaat'. Van der Wall gaat na een uitvoerige biografische schets onder meer in op De Savornin Lohmans artikelen over Multatuli en haar recensies van de uitgave van Tines brieven aan Stéphanie Omboni-Etzeroth. De Savornin Lohman blijkt een hartstochtelijk verdediger van Multatuli en zijn werk te zijn geweest. Ten slotte richt zij zich onder meer op de overeenkomsten tussen de godsdienstkritiek van Multatuli en de Haagse schrijfster waar zij haar artikel mee opende.

Op de omslag van dit nummer is een foto van Multatuli als pixelportret afgebeeld naar een ontwerp van de Amsterdamse 'Information Design Studio'. Dat heeft een bijzondere reden. Op 14 september 2005 werd de spectaculaire nieuwbouw van de filologische bibliotheek van de *Freie Universität* te Berlijn feestelijk geopend. Architect is Sir Norman Foster die tussen 1995-1999 ook verantwoordelijk was voor de verbouwing van de Rijksdag waarop een glazen koepel werd aangebracht. Multatuli's portret is te vinden op de afdeling Nederlands in die filologische bibliotheek aan de Habelschwerdter Allee 45 waar hij niet alleen de Nederlandstalige literatuur symboliseert maar ook de toegang tot die literatuur vormt.

De redactie

ERNESTINE G. E. VAN DER WALL

*Godsdienstkritiek bij Multatuli en
Anna de Savornin Lohman**

'Anna de Savornin Lohman was op haar manier een Multatuliaansche figuur', zo lezen wij in een 'In memoriam' in de *Haagsche Post*, dat verscheen enkele dagen nadat de schrijfster op 23 september 1930, 62 jaar oud, te Den Haag was overleden.¹ In het in roestige rust verzonken Nederland waren af en toe 'kraters van waarheidsliefde' losgebarsten. Zo'n krater was Multatuli geweest. Het effect van zijn optreden was niet uitgebleven. Verscheidene 'Multatuli-tjes' waren opgestaan, onder wie Anna de Savornin Lohman.

Haar succes was groot geweest, aldus het levensbericht. Duizenden dames en duizenden idealistische (meest oude) heren hadden haar portret, uit een tijdschrift gescheurd, aan de wand hangen. Het toonde een rijzige gestalte – niet mooi, maar zelfbewust. Het was het portret van een vrouw wier leven door tragiek getekend was: als consequentie van haar dappere ideeën was haar leven een zware kruistocht geweest. Met een mengsel van moed, overmoed en freule-gevoel had zij wonderen verricht aan duizenden tijdgenoten. Wat er ook verder over haar multatulianisme te zeggen viel, in een opzicht leek zij zeker op Multatuli: zoals Multatuli au fond alleen naar Multatuli luisterde, luisterde ook Jonkvrouwe Anna alleen naar zichzelf, aldus de auteur van het levensbericht, die zich haastte eraan toe te voegen dat het die multatuliaanse geestesgesteldheid was geweest die als gist had gewerkt in het Nederlandse leven rond 1900.

Met welk recht kan jkvr. Anna de Savornin Lohman (1868-1930) een multatuliaanse figuur genoemd worden? Wat hield het multatulianisme in haar geval in? Zoals bekend worden multatulianen gekenmerkt door een opmerkelijke diversiteit. Gaat het bij multatulianisme om een bepaalde inhoud, een typische stijl, of, in samenhang daarmee, om een bepaalde geesteshouding?²

Zulke vragen vormen de achtergrond waartegen ik in deze bijdrage het licht laat vallen op een 'Multatuli-in-zakformaat' als Anna de Savornin Lohman volgens tijdgenoten is geweest. Het gaat daarbij niet zozeer om een zoektocht naar allerlei strikte analogieën tussen Multatuli en haar, maar eerder om te laten zien op welke gronden een Nederlandse auteur van een generatie na Multatuli met hem geassocieerd kon worden. Op welke wijze werd de erfenis van Multatuli door Anna Lohman gestalte gegeven?

In de multatuliaanse levensbeschouwing speelt kritiek op godsdienst in het algemeen, en op het christendom in het bijzonder, geen onbelangrijke rol. Het is die godsdienstkritiek die hier speciaal belicht wordt, aangezien dit een van de

onderwerpen is die Multatuli en Anna Lohman verbindt. Interessant is dat beiden uit een hemelsbreed verschillend godsdienstig – en sociaal – milieu stamden: Douwes Dekker opgegroeid in een doopsgezinde atmosfeer, dat wil zeggen, in de kring van voormalige dissenters; Anna Lohman daarentegen groot geworden in wat van oudsher de dominante kerk in ons land was, en dan nog wel in een door en door orthodox-gereformeerde stroming binnen de hervormde kerk.

Gewoonlijk is er in de literatuur over het multatulianisme veel aandacht voor de kringen van De Dageraad, en dat ligt ook voor de hand. Maar dat sluit niet uit dat het interessant is om ook elders, in wijder kringen dan die van vrijdenkers 'pur sang', naar sporen van Multatuli op zoek te gaan. Iemand als Anna de Savornin Lohman leent zich uitstekend voor een studie van het multatulianisme in het fin de siècle.

Anna de Savornin Lohman: de fiere freule

Het kan een bestsellerauteur vreemd vergaan: het ene moment bejubeld, het volgende geheel vergeten. Wie zegt dat hij of zij over honderd jaar nog gelezen wordt? Dat iemand dan überhaupt zijn of haar naam nog kent? Multatuli maakt het in dat opzicht nog altijd goed: over gebrek aan aandacht, al is die sterk gericht op *Max Havelaar* en op Indië, heeft hij nog altijd niet te klagen. Maar hoe anders ligt dat voor iemand als Anna de Savornin Lohman die nu vrijwel geheel vergeten is. Men zal onmiddellijk zeggen: vanzelfsprekend, zij is ook geen Multatuli. Maar als we ons realiseren dat zij een eeuw geleden een veelgelezen auteur was, maar dat haar naam nu niet of nauwelijks meer bekend is, dan geeft dat stof tot overdenking.

Tussen 1895 en 1915 was Anna Lohman in ons land een zeer gevierd schrijfster.³ Haar romans werden gretig gelezen, al dan niet via leesportefeuilles en leesbibliotheken. Bovendien had zij een naam opgebouwd als vooraanstaand journaliste. Sinds 1902 deed zij via haar weekblad *De Hollandsche Lelie* driftig mee aan de opinievorming in ons land. Kortom, zij was wat wij nu plegen te noemen een 'bekende Nederlander'. Via haar romans, novellen, journalistieke opstellen, recensies en toneelkritieken vonden haar denkbeelden hun weg naar vele landgenoten, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië.

Daar, te Batavia, schreef zij, in 1894 en 1895, twee van de drie novellen die, gebundeld, haar officiële debuut zouden vormen, getiteld *Miserere* (1895). De eerste en langste novelle is getiteld 'Eene geschiedenis van 's levens lijden'; een titel die zij aan het merendeel van haar romans had kunnen meegeven. Het lijden, de bittere ontgoocheling die het leven een mens doet ervaren: dat zijn terugkerende thema's in haar werk. Wanneer zij over het lijden van Multatuli spreekt – en vooral over het onbegrepen lijden –, dan resonanceert onmiskenbaar haar besef van het leed dat zij in haar eigen leven had leren kennen.

Indië, en 'Indisch-gasten' in Den Haag, kregen vaak een plaats toebedeeld in

haar romans. Een sympathieke plaats: hun warme, wat naïeve spontaniteit werd bij voorkeur getekend in contrast met het kille, berekenende, en van standsbesef doordrongen Haagse 'high life'-wereldje. De ervaringen in Indië opgedaan, hoe kort haar verblijf daar ook geweest is, zullen haar geestelijke band met Multatuli hebben versterkt. De kritiek op de gang van zaken in Indië die zij zelf spuide, maar die zij ook anderen volop liet spuien in haar *Hollandsche Lelie*, loog er niet om. De wrede handelwijze van landgenoten jegens de Indische bevolking in verleden en heden werd fel door haar veroordeeld, vooral wanneer dat optreden door de Nederlandse overheid werd verontschuldigd met een beroep op christelijke motieven. Zij keerde zich tegen het kolonialisme: 'Ik vind het koloniseeren een der grootste onrechten waaraan de zoogenaamde "beschaafde" natïen zich schuldig maken; een verachtelijk huichelachtig *stelen* van het grondgebied en de vrijheid van anderen'.⁴

In haar romans wilde zij 'waarheid' bieden. In die zin zou zij het met Droogstoppel eens zijn wanneer hij spreekt van de 'onbeschaamdheid waarmede een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft spelden dat nooit gebeurt is, en meestal niet gebeuren *kan*'.⁵ Helaas, schreef zij, wat ik in mijn romans bied, is op waarheid gebaseerd. 'Helaas', omdat het zulke weezinwekkende zaken waren die zij aan de orde moest stellen: het christelijk-politiek geknoei, de hypocrisie van de zogenaamd fatsoenlijke wereld. Schijn geloof en schijn fatsoen: daartegen richtte zij continu haar pijlen, op een manier die door haar tijd als 'gewaagd' bestempeld werd. Gewaagd voor een ongehuwde vrouw van adellijke afkomst, vond 'men'. Maar haar deerde dat niet. Het ging om de waarheid. 'Waarheid' is het begrip dat voortdurend opduikt in haar werk, onlosmakelijk verbonden met 'eerlijkheid', 'oprechtheid'. Welk maatschappelijk, politiek, religieus of intellectueel thema zij ook aansneed, het enige criterium dat voor haar gold was waarheid.

Dat zij in haar romans 'waarheid' bood, betekende niet dat zij sleutelromans schreef, zo haastte Anna Lohman zich te verklaren aan mensen die naarstig op zoek gingen naar tijdgenoten die zij in sommige van haar romanpersonages meenden te herkennen. Maar dat in haar romans feit en fictie sterk verweven waren, ontkende zij niet. Sterker, fictie en werkelijkheid dienden juist verweven te zijn. Haar romans waren een instrument om haar aanklacht tegen al het leugenachtige in de wereld publiek te maken. In die strijdvaardige houding, vóór de waarheid, tēgen de leugen, ontwaren wij een grote affiniteit met Multatuli. Op haar niveau en op haar manier was zij inderdaad een multatuliaanse figuur.

Niet dat zij verwachtte met haar boodschap de massa te bereiken, laat staan aan de ontwikkeling daarvan te kunnen schaven. Aan de massa was niets te verhelpen. Zoals zij uitsprak in haar *Herinneringen* deelde zij met Multatuli de minachting voor het publiek.⁶ Dat publiek, Jan en alleman, kon haar ziel bestasten 'met vieze, zwarte straatvingers', want haar ziel was aanwezig in al haar boeken.

Anna de Savornin Lohman (1868-1930)

Dat is *mijn* leven nu eenmaal. [...] Want immers, mijn *ziel* kan ik niet weren uit mijn boeken. Ik ben nu eenmaal die ik ben, ik ben een persoonlijkheid, een karakter. Ik kan geen onpersoonlijke, onoprechte leuterkouserij bij elkaar pennen, zoals een middelmaatmensch, auteur of schrijfster nommer-zoveel. Van den dag af waarop ik in het openbaar optrad voor het publiek, kon ik niet anders dan *mij-zelve* zijn, dat wil zeggen, eerlijk, waar, oprecht, zonder doekjes er omheen te winden.⁷

In die wijze van optreden, in dat 'zichzelf' zijn, zag zij de reden van haar succes gelegen, maar ook van haar verkeerd begrepen worden, van de haat die zij opwekte. Vroegen mensen haar waar zij de moed vandaan haalde om zo openlijk haar mening neer te schrijven, dan kon zij slechts antwoorden: 'hier is sprake noch van willen, noch van durven, doch slechts van een niet anders *kunnen* schrijven dan zoo, met mijn *heele ziel* er in.'⁸

De kerkelijke orthodoxie was niet gerust op haar grote populariteit. Vanaf protestantse kansels hieven predikanten de waarschuwende vinger om vooral het jonge meisje te waarschuwen tegen haar romans. In christelijk literaire tijdschriften gebeurde hetzelfde. De jezuïet Godfried Jonckbloet, die in 1894 Multatuli aan kritiek had onderworpen, klom jaren later in de pen om Anna Lohman dezelfde eer te bewijzen. Bij alle verschil hadden Jonckbloet, Multatuli en Anna Lohman een ding gemeenschappelijk: alle drie kenden zij Indië persoonlijk; Jonckbloet was immers achttien jaar lang pastoor te Batavia geweest. In 1912 verscheen zijn kritisch commentaar op Lohmans werk, de enige studie tot nog toe waarin haar romans en novellen tamelijk uitvoerig worden besproken. Onder 'gulle erkenning van het benijdenswaardig talent van Freule Anna de Savornin Lohman' en vol lof over haar vroege werk, deinsde Jonckbloet er niet voor terug om sommige van haar latere romans als 'stuitend-onzedelijk', zo niet 'pornografisch' te betitelen.⁹

Eerder hadden andere katholieken haar al bestreden, zoals Alphonse Laudy, de hoofdredacteur van *De Tijd*, die zich ook heftig tegen Multatuli keerde.¹⁰ 'Zij is in dezen tijd de kwade genius onzer leestafels en boudoirs', aldus Laudy, 'waar zij duizenden lichtzinnigen overhaalt tot haar twijfelzucht'. Het katholieke tijdschrift *Boekenschouw* beval zijn lezers: 'geef nooit een van hare werken een jong meisje in handen. Gevoelsmensen als de schrijfster zelve, zullen zij de hartstochtelijkheid van haar taal voor bewijs nemen van hetgeen zij beweert en in korten tijd ligt godsdienstig en zedelijk leven ... verwoest'. Het lezen van Lohmans boeken, die zo vol zijn van 'bandelooze theorieën', had meer dan een leven treurig doen ondergaan, had de ondervinding geleerd. Haar werk kon nog meer kwaad stichten dan *Eline Vere* en andere ziekelijk overdreven en sensuele producten van diezelfde auteur – want men nam Anna Lohman in het algemeen meer au sérieux dan Couperus.¹¹ *De Hollandsche Lelie* hoorde niet thuis in een katholiek gezin: 'Wij ontraden de lezing ten zeerste'.¹²

Anna Lohmans oeuvre, dat zo'n dertigtal werken omvat, werd wisselend

gewaardeerd, in overeenstemming met de wisselende kwaliteit ervan. Dat neemt niet weg dat zij, behalve met Multatuli, vergeleken werd met vooraanstaande auteurs als George Eliot en Mrs. Humphry (Mary) Ward, en ook – mede gezien het ‘Haagse’ karakter van haar romans¹³ – met Louis Couperus: allen auteurs die zij zelf bewonderde. Maar van hen geldt dat zij, evenals Multatuli, nog altijd gelezen worden, in elk geval telkens opnieuw uitgegeven. Dat Anna Lohman een eeuw na haar bloeitijd vrijwel geheel vergeten is moet vooral geweten worden aan de al genoemde wisselende kwaliteit van haar literaire werk. Mag haar werk vanuit literair-historisch oogpunt van weinig belang geacht worden – een oordeel dat naar mijn mening niet over de hele linie terecht is –, om een andere reden is haar oeuvre zeker wel van belang, namelijk vanuit het oogpunt van de mentaliteitsgeschiedenis. Via haar werk worden we binnengevoerd in interessante debatten die in Europa en in ons land omstreeks de eeuwwisseling gevoerd werden. Zoals een tijdgenoot opmerkte, bezit haar werk spectatoriale kwaliteiten die het ook voor latere generaties boeiend zou maken.¹⁴

Een aspect van haar leven en werk is tot nu toe over het hoofd gezien en dat is haar betekenis als godsdienstkritica. Dat element verdient een eigen plaats. Het is zeer waarschijnlijk dat zij zich ook op dit terrein mede heeft laten inspireren door Multatuli's denkbeelden. Dat hij voor haar een belangrijke inspiratiebron is geweest, wordt door haarzelf aangegeven. Maar: hij was niet de belangrijkste. Die eer was weggelegd, zo erkende zij, voor Ibsen. De Noor had een ‘machtig diepe indruk’ op haar gemaakt en haar gevormd tot wat zij in geestelijk opzicht geworden was.¹⁵ Maar dat zij al op tamelijk jonge leeftijd Multatuli las, en dat zij van hem onder de indruk was, is duidelijk. In haar intense vereering van Ibsen volgt zij overigens Multatuli niet helemaal. Zoals bekend, koesterde hij sympathie voor Ibsens verontwaardiging over ‘den verrotten toestand der maatschappij’, maar was hij veel minder onder de indruk van diens pogen om daar een einde aan te maken: alleen maar erover schrijven leek Multatuli tamelijk zinloos.

Anders dan de in een doopsgezinde omgeving groot geworden Eduard Douwes Dekker, stamde Anna de Savornin Lohman uit een goed-calvinistisch milieu. Zij was het nichtje van de bekende antirevolutionaire politicus, VU-hoogleraar, Eerste- en Tweede –Kamerlid, minister en oprichter van de Christelijk Historische Unie, jhr. Alexander Frederik de Savornin Lohman. Diens politieke optreden volgde zij zeer kritisch. Oom en nicht waren het over weinig eens. Zo verschilden zij danig in hun beoordeling van Multatuli. A.F. de Savornin Lohman zou eens hebben opgemerkt dat Multatuli's werken alleen maar opgang maakten ‘omdat ze zoo oppervlakkig waren’, zoals Multatuli vertelde aan Lien de Haas. ‘Ook werden ze slechts gelezen door zeer jonge onervaren mensen’, had Lohman er nog aan toegevoegd; misschien dat hij op dat moment dacht aan zijn jonge nichtje Anna? Multatuli hechtte echter weinig waarde aan het oordeel van de orthodox-protestantse politicus: ‘Ik betwyfel zeer of Loman,

buiten den "mooien" Havelaar iets van my gelezen heeft? Hy is 'n man van den "Heere Jezus Christus, en dien gekruist".¹⁶

Anna's vader, Maurits Adriaan de Savornin Lohman, was ook zo'n man. Jurist, evenals zijn veel bekendere broer, werd hij in 1884, na vele jaren als substituut-officier en officier van justitie te Assen werkzaam te zijn geweest, benoemd tot advocaat-generaal bij het gerechtshof te Den Haag, twee jaar later bij de Hoge Raad. Deze ambtelijke loopbaan mondde in 1889 uit in een politieke functie. Als dank voor zijn steun aan Kuypers Anti-Revolutionaire Partij werd hij door het confessionele kabinet Mackay benoemd tot gouverneur van Suriname. Het bleek een weinig gelukkige benoeming. Zowel voor de kolonie als voor de gouverneur – en niet te vergeten zijn dochter Anna – was het een kortstondige, veelbewogen episode. In 1891 werd hij vanuit Den Haag, door dezelfde mensen die hem benoemd hadden, gedwongen zijn ontslag te nemen. Gelijktijdig had hij, om ons onbekende redenen, zijn niet geringe fortuin verloren.

Het Surinaamse avontuur betekende een *dramatisch keerpunt in het leven van Anna de Savornin Lohman*. Van een rijk meisje, thuis in aristocratisch Nederland, gewend aan een 'leven op stand', verviel zij tot een armoedig freuletje, een nergens voor opgeleide, sociale 'outcast'. Van behoeftige familieleden en vrienden wilde 'men' niet veel weten, zo bleek vader en dochter toen zij berooid in 1891 in Nederland terugkeerden uit Paramaribo.¹⁷

Daar, in Paramaribo, was het graf van haar moeder, jkvr. Florentina Johanna Alberda van Ekestein. Getuigde Anna haar leven lang van warme bewondering voor haar vader, over haar moeder sprak zij weinig en als zij het deed, ontbrak de innige sympathie die zij voor haar vader toonde. Haar moeder was veel ziek en Anna, het jongste kind en de enige dochter, moest van jongs af aan haar bedlegerige moeder in donkere kamers gezelschap houden. Dat heeft haar jeugd voor een groot deel vergald. Daar kwam nog bij dat haar moeder, die aanvankelijk tamelijk liberaal-godsdienstig was, zich naderhand door droevige gebeurtenissen in het gezin-Lohman 'bekeerd' had tot de strikte protestantse orthodoxie. Dat bepaalde Anna's opvoeding: geen uitjes, geen mooie kleren, geen theaterbezoek, niets van al datgene wat het leven van een gefortuneerd aristocratisch meisje van die tijd aantrekkelijk maakte. Van dat orthodoxe milieu waarin zij was opgegroeid zou zij zich afwenden om zich te ontwikkelen tot een felle critica van het christelijk geloof, een kritiek met onmiskenbaar multatuli-aanse trekken.

Die kritiek vinden we volop in haar publicaties. Zij was gaan schrijven uit bittere noodzaak, na Suriname, om in haar levensonderhoud te voorzien. Tot haar grote spijt had zij geen verdere opleiding ontvangen, alleen omdat zij een meisje was. De emoties om het onrecht haar in dat opzicht door haar ouders aangedaan spatten van de bladzijden van haar mémoires af. Haar broers, van wie zij er zeker een minder intelligent vond dan zichzelf, mochten wel naar het gymnasium en gaan studeren. Dat was voor hen een groot voordeel toen eenmaal het familiefortuin verloren bleek te zijn: zij, beiden jurist, konden gemakkelijk in

hun eigen levensonderhoud voorzien. Voor de onopgeleide Anna daarentegen waren de gevolgen schrijnend. Omdat zij gezelschapsdame wilde worden noch particulier verpleegster – functies die voor nette, maar armlastige vrouwen in de mode waren –, legde zij zich verder noodgedwongen toe op het schrijven.

Zij had al een enkele novelle geschreven voordat zij naar Suriname ging, en er ook een gepubliceerd in het tijdschrift *Nederland*, maar 'het schrijven als beroep' kwam daarna. Zoals gezegd is haar officiële debuut *Miserere* grotendeels in Batavia tot stand gekomen, waar zij samen met haar vader bijna een jaar verbleef (1894-95). In diezelfde periode publiceerde zij een artikel over Multatuli dat haar de uitnodiging bezorgde van de als een links, sociaal geëngageerd liberaal getypeerde hoofdredacteur H.G. Bartelds van het *Soerabaiasch handelsblad* om mee te werken aan de rubriek 'Letterkundige kritiek'. Jarenlang zou zij bijdragen voor deze rubriek leveren.¹⁸

Anna over Tine

Het artikel over Multatuli waarover Bartelds zo enthousiast was, is een bespreking van Tines brieven aan haar vriendin Stéphanie Omboni-Etzeroth, in de door Julius Pée bezorgde editie.¹⁹ Op Anna, zo schrijft zij jaren later, in 1910, hadden deze brieven een bijzonder diepe indruk gemaakt, 'juist omdat uit die brieven van "Tine"-zelve onbetwistbaar blijkt, dat zij niet in staat was haar man te waardeeren, integendeel, waar hij telkens opnieuw vertelde van de moeiten en ontberingen waarmede hij te kampen had terwijl hij den Max Havelaar schreef, hem slechts antwoordde met de meest triviale klachten en verwijten over allerlei kleinzielige dingen'.

Tine: een triviale vrouw, zo luidt Anna Lohmans oordeel, een vrouw absoluut ongeschikt voor een huwelijk met de hoogstaande Eduard. Dat deze nogal verontwaardigd was dat Tine hem aanmoedigde het aanbod om hofmeester op een Nederlands-Indiëboot aan te nemen, kon Anna zich maar al te levendig indenken: 'Ik weet heel precies nog hoe ikzelve met hem meevoelde bij het lezen van die koude woorden, waarin zij hem, den talentvollen man, die in Indië een zoo hooge betrekking had bekleed, wreed-verwijtend aanried dat baantje nu maar hoe eer hoe beter aan te nemen'.²⁰ Stelt u zich eens even voor wat de ontvangst van zo'n brief geweest moet zijn voor die man, met dat rijke gevoelige gemoed en die begaafdheid. 'Welk een gebrek aan hem innerlijk návoelen, aan met hem in zijn tegenspoed kunnen meeleven en meelijden!'

Lohmans bespreking van Tines brieven is mij alleen bekend uit een herdruk ervan in *De Hollandsche Lelie* van 7 september 1910. Aanleiding tot het opnieuw afdrucken van het artikel was het verzoek van een abonnee om haar, Anna's, mening over Multatuli te vernemen, en in het bijzonder wat haar oordeel was over het feit dat een man die zo hoog stond zijn vrouw zo liet lijden.²¹ 'Lieve Marie', reageerde Anna, 'mijn antwoord behelst niet een of ander vonnis of oordeel, want wie van ons heeft ooit het recht daartoe waar het de *intieme* levens-

geschiedenis van een ander geldt. Ik geef u mijn persoonlijke mening, voorzover ik de zaak na zoveel jaren kan overzien.' Dat haar persoonlijke mening evenzeer een vonnis inhield, zou snel blijken.

Allereerst wilde zij gezegd hebben dat Multatuli haar, ondanks gebreken die hij natuurlijk ook had, heel sympathiek was om zijn *Max Havelaar*, speciaal om zijn karakterisering van Droogstoppel. Naar haar mening was Multatuli geen man die men de maatstaf van Jan en alleman mocht aanleggen. Eenzelfde verontschuldiging zou zij overigens ook voor de door haar bewonderde Napoleon aanvoeren. Multatuli was 'een geniaal mensch, met de gebreken en eigenschappen van een geniaal iemand, en ... hij had vóór en boven alles noodig een vrouw die hem begréép'.

Al Tines brieven getuigen van dezelfde egoïstische geest, van diezelfde behoefte zichzelf en hun kinderen materieel verzorgd te zien, zonder enig innerlijk meeleven met de echtgenoot ginds, die zo ver stond boven het gewone peil van het mensdom. Is het nu zo'n misdad dat zo'n man, met zo'n vrouw, op zeker moment een ander ontmoette die hem beter begreep? En die hij bovendien nog zelfs probeerde naast zijn vrouw alleen als vriendin te beschouwen – een ideale verstandhouding die, natuurlijk, in de praktijk volkomen verkeerd moest aflopen? In Multatuli's leven is daarom voor mij zoveel om medelijden mee te hebben dat ik hem onmogelijk hard kan vallen, zo besluit Anna haar oordeel in 1910, al wilde zij daarmee niet gezegd hebben dat zij alles wat hij gedaan had per se verdedigde.

In het artikel dat zij zo'n vijftien jaar eerder geschreven had en nu dus in 1910 opnieuw publiceerde – wellicht ook in verband met de *Max Havelaar*-herdenking in dat jaar –, is haar oordeel niet veel anders. Toch is daar wat meer clementie met Tine te bespeuren. Hoewel ook hier de kritiek niet mals is, wordt Tine eerder getekend als slachtoffer van haar geniale echtgenoot. Lohmans artikel uit 1895 – of 1896 – zet in met een korte beschouwing over het postuum publiceren van brieven van beroemde mannen naar aanleiding van Mimi's editie van Multatuli's correspondentie. In onze tijd, aldus Anna, meent men er goed aan te doen brieven van beroemde mannen postuum te publiceren, waarbij men zich er niet om bekommert of de inhoud, die soms zeer intiem is, wellicht geheimen ontsluit die in het belang van de hoofdpersoon veel beter bedekt waren gebleven. Meestal is hier simpelweg sprake van een uitgeversbelang, maar waar wij te doen hebben met 'den veelbesproken, veel benijdden, veel beklagden, veel verkeerd begrepen Douwes Dekker, mogen wij wel aannemen, – al ware ook hier véél, zéér veel, beter ongedrukt gebleven – dat edeler drijfveeren dan die alleen het eigenbelang van den uitgever beoogden, in het spel zijn geweest'.

In het algemeen heeft de tweede mevrouw Douwes Dekker haar man niet altijd een dienst bewezen met de publicatie van zijn brieven 'die meest zijn zielsstemming van het oogenblik, ondoordacht en dikwijls in hevige overdreven woorden, weergeven'. Daardoor wordt hij nog meer blootgesteld aan een be-

oordeling van de nieuwsgierige massa die, als geheel genomen, 'te weinig fijnbewerktuigd is, te weinig heeft geleden, en te weinig het lijden van een ander begrijpt, om eerbied, medegevoel te kunnen toonen voor een door het lot al te zwaar beproefden, door veel lijden bitter geworden, overspannen zenuwlijder als Douwes Dekker menigmaal geweest is'.

Maar, vervolgt Anna, dat handjevol mensen dat Multatuli, ondanks zijn vele gebreken, beschouwt als 'een mensch met een groote, zij het ook door het lijden misvormde ziel' zal zijn correspondentie niet teleurgesteld ter zijde leggen. Integendeel, men zal erkennen dat zijn echtgenote zich niet vergiste toen zij meende dat in deze brieven mooie, intieme karaktertrekken van haar man soms scherp naar voren komen, en dat publicatie ervan in elk geval laat zien dat hij veel reden had, helaas, om hartstochtelijk verbitterd te zijn – een verbittering 'die in zijn toon zelden ophoudt te spreken'.²²

Naderhand zal zij zich nog eens over deze brievenuitgave uitlaten, namelijk wanneer in 1912 een tweede herziene uitgave ervan door de 'Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur' kritisch in *Het vaderland* is besproken. Zij fulmineert zowel tegen die kritiek als zodanig als tegen het feit dat de recensent niet de moed heeft gehad openlijk zijn naam te noemen maar met de ondertekening 'w' meende te kunnen volstaan.²³ Vooral het slot van de recensie van 'den dwerg w. over de bij hèm vergeleken in elk geval een reus-zijnden Multatuli' stuit haar tegen de borst. Zonder zelf in het minst een onbepaald vereerder van Multatuli te zijn, zegt zij, wil zij toch de vraag stellen of het niet even ergerlijk als komisch is hier een 'criticus' die nooit zelf ook maar één enkel *nieuw* bruikbaar 'idee' heeft verkondigd, op zo'n pedant-hoge toon te horen veroordelen 'den compositieloozen chaos van Mutaltuli's snel neergeworpen ideeën' waarin diens werk volgens w. 'zich verloopt'.

Zeker, daarin heeft 'meneer w.' volkomen gelijk dat Multatuli 't land had aan 'de schrijverij', precies die schrijverij namelijk in de geest van 'w' en van de hendaagse critici en kunstdoeners van diens onbeduidend soort.

Multatuli had wat te *zeggen*, was een *denker*, stelde zich niet aan over de 'schepping der schoonheid' in zijn werk, maar gaf zichzelf, en zijn gewonde ziel, en zijn aparte persoonlijkheid in alles wat hij deed of schreef. *Dat* is het waardoor hij zal blijven leven in zijn werken lang nadat de 'letterkundige beschouwingen', enz. des heeren w., en de door deze opgevijselde nieuwe-kunst-werken van 'positieve ideëele schoonheid', zullen zijn verdwenen ter plaatse waar zij thuis behooren, namelijk in de papiermand.

De heer w. verdient straf, een kastijding op zeker lichaamsdeel, wat hem wellicht tot het besef van zijn ware grootte als 'criticus' zal terugbrengen.²⁴

Haar apologie van Multatuli is deels ook een apologie van haarzelf: ook zij beklemtoont altijd dat zij zichzelf *geeft* in haar werk, dat zij een persoonlijkheid

is. Zij zet Multatuli tevens in als literair wapen in haar voortdurende strijd tegen de nieuwe woordkunstenaars. Dat zij juist zag met haar voorspelling dat hij zou voortleven, hoeft geen betoog, maar dat haar eigen werk, om zo te zeggen, de papiermand te wachten stond, al was ook zij een karakter, iemand die zelf wilde denken – dat wilde zij zich misschien liever niet realiseren. Het is haar niet kwalijk te nemen.

Max Havelaar: 'een wondere openbaring' verdedigd

Dat zij niet per se alles wilde verdedigen wat Multatuli had gedaan, zoals zij naar wij eerder zagen beweerde, mag dan waar zijn, maar we moeten tegelijkertijd vaststellen dat het haar moeilijk viel om kritiek op Multatuli te accepteren. Dat bleek wel toen jhr. W.H.W. de Kock de stelling poneerde dat *Max Havelaar* 'het schandelijk en fijngesponnen samenraapsel van leugens en valsche aantijgingen, van laster en van de meest geraffineerde laaghartigheid' was, een werk waaraan 'leugen, modder en vrouwentranen' kleefden. Dit alles tot bijzonder genoeg van zoon Edu Douwes Dekker die De Kock liet weten dat deze 'de ware geschiedenis van het ontstaan van de Max Havelaar' had weergegeven.²⁵

'Ik wou dat ik het maar niet gelezen had!', begon Anna haar bespreking van De Kocks publicatie.²⁶ Het doet pijn als iemand die je zo sympathiek is opeens wordt aangetast in zijn levenswerk, in zijn *Max Havelaar*. 'Voor mij was de Max Havelaar, op het oogenblik waarop ik hem las, als een wondere openbaring'.²⁷ Dat dit werk geboren was uit financiële nood omdat de auteur door zijn lichtzinnig leven aan de grond zat, kon Anna niet zo heel erg vinden. Een geniaal man als Douwes Dekker werd juist dáárdoor ertoe gebracht om zichzelf te worden, 'zijn innerlijk rijk gemoedsleven te gaan openbaren aan anderen'. Zoals Multatuli zelf gezegd had – en dat was iets wat zij goed kon navoelen – 'op dezelfde wijze als soms een vrouw haar lichaam gaat verkoopen om aan brood te komen'. Anna kon zich levendig voorstellen – 'al klinkt het misschien van mij als vrouw in veler ooren wel heel "onfatsoenlijk" om dit zoo maar ronduit te durven neerschrijven' – dat Douwes Dekker op zeker moment in Marseille bedwelmd door al het mooie en charmerende van het Zuiden, 'vrouwloos, en met in zich de behoefte aan geslachtsomgang, genotzuchtig en zinnelijk, jong en levenslustig, handelde en leefde onbesuisd en verkwistend zooals hij 't nu eenmaal deed, – zonder dat hij nochtans daarbij was een huichelaar of een opzettelijk slecht mensch'.²⁸

Graag wilde zij nog eens de nadruk leggen op de gedwongen afwezigheid van Tine. Geen wonder dat een man van een hevig temperament als Douwes Dekker, met zo'n impulsieve natuur, zich hals over kop in de verleiding stortte. Het gevolg was echter níet geweest dat hij tot een steeds dieper verval was geraakt, integendeel, hij was aan het werk gegaan en schreef *Max Havelaar* onder de meest ongunstige omstandigheden. Desondanks was het een geniaal boek 'dat

er om die reden *moest* inslaan en er dan ook *insloeg*'. Wat doen al die feitjes die De Kock naar boven heeft gehaald er nu dan nog toe?

Dat Douwes Dekker soms loog in *Max Havelaar* komt alweer voort uit zijn impulsieve natuur. 'Hij wou een boek maken dat goed werd, dat zou zeggen de waarheid over Indische toestanden'. Al schrijvend heeft hij toen dingen geïdealiseerd, zag de feiten werkelijk zó voor zich, maakte deze, al dan niet bewust, tot een gloriekrans om zijn eigen hoofd. Al klopt een en ander niet, hij heeft ons in zijn *Max Havelaar* 'zoo ontzettend veel dichterlijk-moois' gegeven dat we er beter aan doen zijn nagedachtenis te laten rusten. Laten we ons alleen het mooie herinneren in zijn letterkundige arbeid. 'Zoodra men aan het wroeten gaat, veegt men het waas der poëzie weg van de meest-dichterlijke ontboezeming!'

Voor haar *gevoel* deed jhr. De Kock Multatuli groot onrecht aan, al gaf haar *verstand* hem gelijk. Zij kon er niet om heen dat de documenten waarop De Kock zijn negatief oordeel baseerde correct waren, toch weigerde zij het vernietigend vonnis te onderschrijven. In het debat dat tussen De Kock en haar in *De Hollandische Lelie* ontstond, zei zij uiteindelijk slechts dat zij zich, als een niet-ingewijde, onbevoegd tot oordelen achtte. Waarop De Kock repliceerde dat zij sinds zijn boek een ingewijde kon zijn, en dus wel tot oordelen in staat.

Anna gaf zich niet gewonnen en stemde volmondig in met een lezer die haar liet weten dat, al had De Kock volkomen gelijk, ja, al was Multatuli's privé-leven nog erger dan in diens boek afgeschilderd, er een groot 'maar' was en dat was: 'de Javaan wordt mishandeld'. Dàt had Multatuli in *Max Havelaar* wereldkundig gemaakt. U slaat de spijker op de kop, aldus Anna, 'de Javaan wordt mishandeld'; zoals in West-Indië de negerbevolking wordt onderdrukt; zoals in elke kolonie de hogere ambtenaren knoeien, hoe dichter in het binnenland, en hoe verder af van de zetel der regering, hoe onbeschaamder.²⁹ Tegenover De Kock leek Anna Lohman meer op de lijn te zitten van Charles van Deventer. Deze had De Kock laten weten dat Multatuli ongetwijfeld fouten had, maar dat hijzelf bij voorkeur alleen oog had voor diens superieure eigenschappen; eigenschappen die Multatuli's betekenis als 'figuur' in de geschiedenis bepaalden.³⁰

Keren we terug naar haar bespreking van Tines brieven aan Omboni uit 1895/1896. Wat uit Multatuli's correspondentie al duidelijk was, werd door deze brieven alleen maar bevestigd, aldus Anna Lohman. Tine, hoe opofferend zij ook geweest mocht zijn, was niet de juiste vrouw om deze 'geniale beklagenswaardige man' te begrijpen en te leiden. Had Theo Swart Abrahamsz geconcludeerd dat de auteur van *Max Havelaar* een slechts half toerekenbare zenuwlijder was, Tine bleek bepaald niet voor hem onder te doen. Zij was niet minder geëxalteerd dan haar echtgenoot.³¹ Maar zij verdiende ons medelijden: zij was het slachtoffer van een man die, met al zijn deugden en grote gaven, niet in staat was zich zelf te beheersen en zijn eigen karakter te ontleden, en die daardoor gedoemd werd niet alleen zichzelf maar ook zijn omgeving ongelukkig te maken.

Van zijn 'aan waanzin grenzende hoogmoed' kon men overvloedig voorbeelden aanwijzen, bijvoorbeeld in *Max Havelaar*, *Woutertje Pieterse*, de *Ideeën*, en in brieven aan zijn vrouw en anderen. Maar in plaats van ons daarover boos te maken, zoals sommigen deden, was het billijker, meende Anna, om deze man te beklagen. Immers, ook waar het zijn eigen voordeel gold, had hij in een noodlottige verblinding aanbiedingen van de hand gewezen die hem, als hij erop in was gegaan, wellicht van alle financiële zorgen hadden verlost. Swart Abrahamsz' verklaring was daarom veel aantrekkelijker en menslievender dan de oppervlakkige uitval van zo iemand als pastoor Jonckbloet. Diens boekje deed Anna Lohman af als 'bitter mager en ondoorwrocht'.³² Mogelijk hebben haar kritische opmerkingen, in 1910 ongewijzigd gereproduceerd, Jonckbloet ertoe gebracht om op zijn beurt haar vrij uitvoerig aan kritiek te onderwerpen in zijn eerder genoemde publicatie uit 1912.

De herdruk van Anna Lohmans Multatuli-artikel gaf een zekere Johannes G. Schippéus, een 'vrije socialist', adept van Ferdinand Domela Nieuwenhuis en geregeld discussiant in Anna Lohmans *Hollandsche Lelie*, aanleiding tot een ingezonden brief in dit weekblad.³³ Schippéus toonde zich diep verontwaardigd over de wijze waarop Multatuli door christenen werd bejegend. Christenen lieten niet na zijn persoon te belasteren en zijn werk af te breken. Maar kennelijk waren zij niet in staat hem te weerleggen. Daarom verboden zij zijn boeken, omdat het geloof, door Multatuli terecht fel bestreden, per se moest worden gehandhaafd. 'Want waar zou het heen moeten met de Kerk, als ieder denkend mensch Multatuli las, met goeden wil, en *begreep*?' riep Schippéus uit. 'Ook hier blijkt het spreekwoord waarheid te bevatten: Kleine kinderen en dronken lieden spreken de Waarheid. Met een kleine variant: Kleine kinderen en zenuwlijders spreken Waarheid!'. In een korte noot zei Anna Lohman slechts dat het een algemeen bekend feit was dat Multatuli hoogmoedig was, en voorts dat zij het óók jammer vond dat hij God met een kleine g schreef – jammer tegenover gelovigen, waarom hen *kwetsen* daardoor?

In een volgende aflevering werd de gedachtewisseling voortgezet waarbij beide punten, Multatuli's hoogmoed en zijn opzettelijk kwetsen van gelovigen, opnieuw aan de orde kwamen.³⁴ Of Multatuli werkelijk hoogmoedig was geweest of niet, kon zij niet beoordelen, stelde Anna nu, aangezien zij hem niet persoonlijk had gekend. Zij was afgegaan op informatie die haar was verstrekt door velen die hem wél persoonlijk hadden gekend, en zij had er des te eerder geloof aan gehecht èn omdat niemand van ons zonder gebreken is èn omdat 'grootte mannen' op het speciale punt ijdelheid soms ontzettend klein zijn. Maar omdat het altijd gevaarlijk is iets te geloven dat men niet *weet* uit eigen ervaring, schortte zij haar oordeel liever op.

Wat het tweede punt betrof, God was voor zoveel mensen iets heiligs dat zij het onnodig beledigend vond dit woord met een kleine letter te schrijven. 'Ik weet wel dat Multatuli zijn geheele leven lang streed tegen God, als volgens hem

niet bestaande. Maar, wat wist hij Multatuli er van af? Zooveel of zoo weinig als wij allen. Juist daarom vind ik zulk een kleingeestig gedoe onnodig'. Hier nam zij duidelijk afstand van Multatuli's atheïsme. Atheïsten waren, evenals orthodoxe gelovigen van welke richting ook, mensen die iets stellig wisten, en zij wist juist niet: haar was alles een raadsel. Hier stond de agnost tegenover de atheïst. Dat onderscheid tussen beider levensbeschouwing verhinderde echter niet dat beiden dezelfde kritiek oefenden op het christendom en zijn aanhangers.

Godsdienstkritiek

Godsdienstkritiek – in onze tijd opnieuw een belangrijk punt van debat, waarbij een dosis multatulianisme niet zou misstaan – is een van de centrale thema's in Multatuli's oeuvre. Dat is zo bekend dat het onnodig is er al te lang bij stil te staan. Toch is het opmerkelijk dat de literatuur over hem niet overvloedig van studies naar dit aspect van zijn leven en werk. Het zou alleen al interessant zijn om zijn godsdienstkritiek in een historisch perspectief te plaatsen. Verder zou ook de contemporaine internationale context erbij betrokken kunnen worden. Een vergelijking met iemand als de prominente Amerikaanse vrijdenker Robert Ingersoll dringt zich hier op.³⁵

Godsdienstkritiek staat bij Multatuli, zoals gezegd, niet op zich zelf maar is verbonden met zijn sociale en politieke kritiek. De scheidslijnen zijn hier vloeiend. Datzelfde geldt voor Anna de Savornin Lohman. Beiden wisten zich criticus van een samenleving waarin godsdienst nog altijd een belangrijke plaats innam en maatschappelijke en politieke verhoudingen nog steeds verregaand beïnvloedde. Die rol van criticus vervulden zij met verve. In die hoedanigheid waren zij aanklager van de samenleving, maar tevens voelden zij zich slachtoffer van diezelfde samenleving omdat die hun aanklacht niet op z'n merites wist te beoordelen.

Het woord 'godsdienst' alleen al roept de nodige vraagtekens bij Multatuli op. Hij spreekt over 'zoogenaamde godsdienst', 'want ze bestaat niet'. (Idee 415, v.w. 11:625) 'Is niet die hele godsdienst één wijzen op den Hemel – waar alles beter wezen zal! – om de patienten tevrete te stellen met 'n Aarde ... waarop zeer veel verkeerd, en 't brood duur is?' (Idee 915, v.w. 11:55) 'Wat voor God je ook aanneemt, *dienen* kunnen wij hem niet, want wij weten niet wat hij wil. 'Ons geloof is: *niet te weten wat wij te gelooven hebben.*' (v.w. x:75) Maar hij weet het op een zeker moment wèl: er is geen persoonlijk God. De behoefte aan een god kan hij gemakkelijk verklaren: 'Wie macht wil, wil God. Wie macht, gezag, nodig heeft, maakt zich een god ...' (v.w. 11:35) 'Geloof is slaap. Twyfel is begeerte. Onderzoek is arbeid. Het getal der werklieden is gering'. (Idee 425, v.w. 11:629) De verleiding om tal van zulke sprekende voorbeelden aan te halen is groot. Vaak laat hij door een verrassende wending, of juist door een simpel doorredeneren het vreemde zien van veel getheologiseer.

Zowel qua inhoud als stijl zal zijn godsdienstkritiek door ieder die de helden

van de 18de-eeuwse Verlichting kent niet direct origineel worden genoemd. Dat doet niets af aan het feit dat Multatuli, om met Oene Noordenbos te spreken, voor Nederland gedaan heeft wat de verlichte 'philosophes' voor hun tijd deden.³⁶ Aan Noordenbos' observatie zouden we de these kunnen verbinden dat dankzij Multatuli de Verlichting in ons land eerst in de negentiende eeuw heeft plaatsgevonden. Mede door zijn godsdienstkritiek voldoet onze negentiende eeuw veel eerder aan het profiel van verlichte eeuw dan de gedoodverfde achttiende eeuw.³⁷

Ontwikkelde Multatuli een atheïstische positie, Anna Lohman neemt, zoals opgemerkt, die van een agnost in. Zij kan niet meer geloven, in de traditionele zin van dat woord. Kunnen geloven staat voor haar gelijk met 'het de dupe kunnen zijn van een illusie'. Maar niet alles bij haar is even eenduidig. Zij mag dan bij voorkeur spreken over 'raadselen' die het leven ons stelt, zij kan ook wijzen op het wrede noodlot, of, weer anders, op een leidende Vaderhand. Tegelijkertijd kan zij met veel instemming Multatuli's kritiek citeren op de goddelijke voorzienigheid, onder meer bekend door het gesprek tussen vader en jeugdige zoon over de vogel en de wormen. (Idee 345, *VW* 11:519)

Of zij een 'hartstochtelijke vriendschap' met Jezus voelt, zoals Philip Vermoortel de verhouding van Multatuli tot Jezus in zijn fraaie opstel gekenschetst heeft, is de vraag.³⁸ Soms lijkt het er wel even op dat zij zichzelf met Jezus identificeert: zei hij graag onbewimpeld de waarheid, zij ook. Wat zij in elk geval met Multatuli deelt, is de constatering dat er een onoverbrugbare kloof bestaat tussen dat wat Jezus verkondigd heeft en dat wat zijn zogenaamde volgelingen ervan gemaakt hebben, en maken.

Wie zij voor haar levensbeschouwelijke richting als leidlieden beschouwt, blijkt wel als zij ons een blik gunt in de studeerkamer van een van haar romanfiguren in *Vragensmoede* (1896), een van haar meest bekende romans. Een van de hoofdpersonen is een oprecht orthodox christen, weliswaar een overtuigd volgeling van de door haar verafschuwde Abraham Kuyper maar toch om zijn oprechtheid met grote sympathie door haar getekend. In diens boekenkast dringen zich, tussen allerlei monumenten van calvinistisch christendom – zoals Abraham Kuypers brochures *Ons Program* en *Antirevolutionair ook in het huisgezin*, Groens *Ongeloof en Revolutie*, Calvijns *Institutie*, en de 'Acten van Dordt' – op verraderlijke wijze andersoortige werken in: allereerst 'de "Ideeën" van Multatuli's gefolterd ongeloof'; voorts 'de twijfelende aanklachten tegen de onrechtvaardigheid des levens van Heine, het hopeloos pessimisme van een Schopenhauer, een Hartmann, Darwin's zoekende theorieën van het mensch worden, en het Fransche ongeloof van de alles omverhalende encyclopaedisten, of, uit nieuweren tijd, van Taine en Renan'.³⁹ De schapen en bokken worden zorgvuldig door Lohman gescheiden. Met Calvin, door Kuyper in een neo-calvinistische vorm zo op het schild geheven, had zij zeer weinig op. De Geneefse reformator is al even eerder door haar neergezet als een 'heel onvolkomen, heerszuchtig, liefdeloos mensch'. Multatuli's observatie zou haar uit het hart

gegrepen zijn waar deze, als een echte voltairiaan, over de protestantse hervormers opmerkt dat zij 'ware helden' zijn, 'vooral Calvyn die door 't verbranden van Servet toonde dat de oude manier van bewysvoering hem na aan 't hart lag.' (vW 1V:209)

De *Ideeën* gaan in Anna Lohmans opsomming voorop. En dat niet zonder reden, lijkt het. Als we Lohmans werk in een zin zouden willen typeren, dan kunnen we dat kenschetsen als een literaire uitwerking van tal van *Ideeën*. Laat ik er twee uitlichten. Allereerst Idee 179 waarin christenen aan de kaak worden gesteld die hun eigenbelang nauwlettend in het oog houden: '... gy die 't beste deel van uw ziel bewaart voor beurs, school, societeit of kabinet, en zondags lap-pendag houdt om uw "Heer" te onthalen op wat afval ...'. (vW 11:394-395)

En, in de tweede plaats, heeft Anna's positie veel weg van Idee 195: 'Wat maakt gij van onze dochters, o zeden! Gy dwingt ze tot liegen en huichelen. Ze mogen niet weten wat zy weten, niet voelen wat ze voelen, niet begeren wat zy begeren, niet wezen wat ze zyn'. (vW 11:410) Vrijwel letterlijk treffen we deze constatering aan in haar befaamde brochure *De liefde in de vrouwenquestie* (1898), haar reactie op de even befaamde feministische roman *Hilda van Suylenburg* (1897) van Cecile Goekoop-De Jong van Beek en Donk.⁴⁰ De 'Achtste Geschiedenis van Gezag' zal haar zonder twijfel ook tot inspiratiebron hebben gediend. Bovendien had zij als een ware Thugater die geschiedenis in haar eigen leven ondervonden.⁴¹ Bij Multatuli hangt de 'vrouwenkwestie', interessant genoeg, ook samen met zijn bijbelkritiek. Hij had weinig op met wat de 'zogenaamd-heilige Schrift' over de positie van de vrouw zegt. Vrouwen, meende hij, werden nog slechter behandeld dan de bijbel voorschrijft. (Idee 181, vW 11:396) Het schrille contrast tussen het oorspronkelijk geschrift, het heilig boek, en wat de volgelingen ervan maken, speelde bij hem dus ook op dit terrein een rol.

Duidelijk is dat voor zowel Multatuli als Anna Lohman beide thema's – het op eigenbelang belust-zijn van egoïstische christenen, en de minne wijze waarop zij hun vrouwen behandelen – kenmerkend zijn voor een en hetzelfde verschijnsel: het huichelende fatsoenschristendom. 'Huichelarij met godsdienst is voor mij het ergste wat er bestaat', schrijft Anna, 'de huichelarij van het zich naar Christus noemen zonder het in het minst te meenen ...'.⁴²

De 'pasteibakkers' van het modernisme

Uitingen van huichelarij troffen Multatuli en Anna Lohman aan in twee vormen van christendom die lijnrecht tegenover elkaar stonden: de protestantse orthodoxie en het protestantse modernisme. Hier wil ik alleen stilstaan bij beider kritiek op de laatstgenoemde stroming. Op tal van bladzijden stort Multatuli zijn gal uit over de aanhangers van deze vrijzinnige stroming die geloof en wetenschap willen verzoenen. In ons land behoorden bekende figuren als Al-lard Pierson en Conrad Busken Huet gedurende enkele jaren tot dit modernis-

me. Beide predikanten verlieten echter de kerk, omdat zij het gezien hun 'moderne' denkbeelden inconsequent achtten daar langer in te blijven.⁴³

Inconsequentie, halfslachtig gedoe, opportunisme: dat ergerde Multatuli mateloos in die moderne theologen die, anders dan Pierson, Busken Huet en nog tal van andere modernen, wèl in de kerk bleven. 'Halve- of kwart-atheïsten zijn zeker te beklagen. Maar kan men niet hetzelfde zeggen van halve- en kwart-gelovers? En, *hele* gelovers ... zyn er niet. Ze schipperen en passen en meten, en transigeren....' (Idee 715, v.w. 11:684) Onder de modernen zijn allerlei oneerlijke, infame 'pasteibakkers', producenten van lafhartige misbaksels, zulke lieden als de hervormde predikanten L.S.P. Meyboom, W. Muurling en J.C. Zaalberg, met hun 'armzalige pogingen om gezond verstand en ietwat geloverij door elkaar te knoeien'.⁴⁴

Het geloof in wonderen werd door de modernen overboord geworpen als in strijd met de wetten der natuur. Zij werden zo verklaard dat het geen wonderen waren, of zoals Multatuli zei, 'Lees Meyboom over de wonderen, dan zult ge zien dat het geen wonderen zyn.' (v.w. 11:62) Meybooms *Leven van Jezus* gaf hem aanleiding om een 'proefje' te geven van 'Dr Meybooms moderne wonderverklaring': 'Het veranderen van water in wyn is zo moeilyk niet als 't schynt. Elke druif bevat immers zóveel delen water, die later in wyn overgaan. Het kunstje komt dus eenvoudig hierop neer, dat Jezus de wynwording ietwat versnelde. [...] En voor zulke wyshedens worden de Meybomen *betaald!*' (Idee 435, v.w. 11:636)⁴⁵

Multatuli's grote irritatie over dat theologisch schipperen werd sterk gevoed door het feit dat zulke moderne theologen rustig hun traktement opstreken, al verkondigden zij vanaf de kansel zaken die in strijd waren met wat zij bij hun ambtsaanvaarding hadden beloofd. Dat je je liet betalen voor een boodschap die hij, Multatuli, zelf ook verkondigde maar dan zonder er een cent mee te verdienen – dat stak hem bijzonder. Iets wat wij gemakkelijk kunnen begrijpen van een man die altijd in financiële moeilijkheden verkeerde.

Datzelfde thema snijdt hij aan wanneer hij het centrale leerstuk van Jezus' opstanding bespreekt, door hem als een 'negatief leerstuk' gekwalificeerd. Het biedt hem bovendien volop de gelegenheid om, opnieuw, de draak te steken met de 'moderne' opvatting over wonderen. 'Zie, op den zoveelsten Maart of April is Jezus volstrekt niet opgestaan uit den dode. [...] Op zo'n dag doet gy uw arbeid [...], of ge gaat wandelen met uw vrouw of wat ge wilt.' Maar het komt niet bij u op om uw vrienden bij elkaar te roepen en hun te vertellen dat Jezus niet is opgestaan. 'Dit nu doen de modernen wel, en hierin ligt het grote verschil. Evenals gy die opstanding *loochenend*, preeken zy over die opstanding, alsof ze er wél aan geloofden'. In een adem voegt hij er dan aan toe:

Niet hierom echter zyn ze te veroordelen. De smaak is vry. Maar ... ze laten zich voor dat preken betalen – in geld, invloed en fatsoen – precies als de anderen die wél zonderlinge dingen te vertellen hebben. Is dit be-

hoorlyk? Sommigen zullen misschien hiertegen aanvoeren, dat 'n moderne z'n eerlykheid redden kan, door te preken over de negativiteit van 't wonder. Maar eilieve, zulke negatieve gedenkdagen zyn er driehonderd-vyf-en-zestig in 't jaar! Zolang de wereld staat, is er geen sekonde verlopen, waarin niet het een-of-ander wonder zich bezighield met achterwege-blyven. (Idee 938, vW VI:117-118)

We vinden deze passage in Idee 938 waarin hij aan zijn Vlaamse vriend Julius de Geyter eerst heeft uitgelegd wat in Noord-Nederland een 'moderne dominee' is – Vlamingen zijn geluक्सvogels want zij weten niet wat dit woord betekent –:

Zo'n moderne dominee is iemand die, even goed als gy en ik, weet dat er nooit iemand ten hemel voer. Dat 'n God geen kinderen heeft, en dus geen 'Zoon'. Dat 'n dode niet opstaat. Dat water niet op commando in wyen verandert. (435). [...] En eindelyk: dat wonderen hoogstens zouden doen denken aan goochelary [...]

Dit alles weten de moderne priesters zo goed als wy. Evenals gy en ik minachten zy de sprookjes, der Katholieken niet alleen, maar ook van de orthodoxe protestanten [...]

Maar de 'modernen' – nog eens, zy die evenals gy en ik al die zotte vertellingen in een hoek wierpen – blyven over die vertellingen preken en bidden, precies alsof ze er wel aan geloofden. Kunt gy met uw nuchter Vlaamsch verstand hieruit wys worden? Ik hoop neen. (Idee 938, vW VI:116-117)

Zijn 'schets van een moderne preek', die hij vervolgens aan De Geyter voorlegt, is in al z'n eenvoud van een even dodelijke doeltreffendheid: "Broeders in den Here! Daar Jezus niet is opgestaan [...] nodig ik u uit, niet te stelen. En laat ons nu tezamen zingen ..." den zoveelsten psalm.' (Idee 938, vW VI:118)

Moderne theologen boden critici meer dan voldoende aanknopingspunten voor zo'n satirische schets. Hadden bijvoorbeeld in 1866 niet drie moderne predikanten met elkaar afgesproken om op Paaszondag te verkondigen dat Jezus niet lichamelyk was opgestaan? En zij waren niet de eersten. Zoiets had J.C. Zaalberg al twee jaar eerder, in 1864, van een Haagse kansel verkondigd. Dat had geleid tot een geruchtmakende affaire in de hervormde Kerk, vooral omdat hij, ondanks felle protesten, door de synode als predikant werd gehandhaafd.⁴⁶

Het is in verband met diens infame 'baksel' dat Multatuli de bekende omschrijving van het modernisme geeft als een mengsel van 'geloof met steenkool'. (Idee 454, vW III:201) Overigens: het zou juist zijn om van 'steenkool met geloof' te spreken, want de modernen wensten in feite de natuurwetenschappen voorop te stellen, het geloof diende te volgen. Dat onzinnig vrijzinnig 'de geit en de kool willen sparen', dat was die zo innig verafschuwde 'zaalbergy'. Zaalberg, een man die, naar Multatuli snijdend opmerkte, er alles voor

over had om 'niet de waarheid te zeggen', vormde een speciaal object van zijn animositeit, wat misschien mede is geïnspireerd door het feit dat behalve Marie Anderson ook Mimi Hamminck Schepel bij de 'schipperende Zaalberg' op lidmatencatechisatie was geweest. (Idee 482, vW 111:231)

Overigens konden moderneren op hun beurt weinig waardering opbrengen voor Multatuli. In een van hun bladen, *De Protestant. Godsdiensig Weekblad in vrijzinnigen geest*, geredigeerd door kopstukken uit het modernisme als J. Herderschee, A.P.G. Jorissen, H.C. Lohr en J.H. Maronier, werd in 1884 een artikel opgenomen, kortweg getiteld 'Tegen Multatuli'. Vosmaer en J. Hobbel namen vervolgens de verdediging van Multatuli op zich.⁴⁷

Het moderne 'moddergeloof'

Multatuli's kritiek gold de eerste generatie moderneren, de bloeitijd van het modernisme. Anna Lohman schreef enkele decennia later, toen het modernisme een tweede fase was ingegaan, waarin enerzijds sprake was van teleurstelling over 'het bankroet der wetenschap', anderzijds van een radicalisering van het modernisme in vrijzinnige zin.

In haar kritiek op de moderneren, met hun 'moddergeloof', gaat Anna Lohman in Multatuli's voetspoor verder. In haar roman *Geloof* bijvoorbeeld tekent zij een debat tussen een hervormde predikant en zijn vrouw. Hij heeft zich tot het modernisme bekeerd, zij bezit een oppervlakkig maar wel eerlijk geloof. Al snel rijzen conflicten tussen beiden omdat zij merkt dat het geloof dat haar man in de kerk belijdt, niet door hem in zijn leven wordt beleefd. Dat de God waarover hij in theorie preekt, in de praktijk buiten zijn wezen omgaat. Hij is een kind van zijn eeuw: hij gelooft met de lippen, maar niet meer met het hart. De moderne wetenschap heeft hem tot een twijfelaar gemaakt aan de gereformeerde beginselen die hij, volgens de door hem afgelegde belofte, moet verkondigen van de kansel.

Zijn vrouw onderwerpt hem aan een spervuur van vragen die erop neer komen dat christenen, zij beiden inclusief, meestal niet leven naar allerlei bijbelse geboden. Die geboden, luidt het antwoord, ach, dat is allemaal maar beeldspraak in de bijbel. 'Beeldspraak?' herhaalde zij verwonderd. Maar waar blijf je dan met je "letterlijkheid"; met je "Woord van God". Als het ééne beeldspraak is, waarom dan het andere niet? Dan moet je aan alles gaan twijfelen'.

De moderne predikant legt haar geduldig uit dat er heel veel in de bijbel staat dat niet historisch is, ja, 'dat men een goed Christen kan zijn, en toch betwijfelen of Christus als persoon geleefd heeft'. Een interessante discussie volgt waarin het halfslachtige van de moderne theoloog nog eens overvloedig blijkt. Als zijn vrouw vervolgens opmerkt dat hij zijn gemeente die hem nog steeds voor orthodox houdt, moet inlichten over zijn moderne denkbeelden, beweert hij dat hij dat zijn streng-orthodoxe ouders niet kan aandoen. Zij voelt dat hem, in zijn halfheid, dit argument heel goed uitkomt: 'omdat hij, onder alle om-

standigheden, den moed gemist zou hebben openlijk te breken met zijn domineeschap, en daarmee met zijn positie en toekomst'.

Gelukkig wordt hij te Leiden tot hoogleraar theologie benoemd, dat biedt hem meer geestelijke vrijheid. Voor haar is het ook een uitkomst want zij had als domineesvrouw het gevoel dat zij samen 'bedriegers' waren, 'huichelaars die met de heilige waarheid transigeerden, uit winstbejag en lafhartigheid'. Gedreven door haar streven naar eerlijkheid, wil zij in deze situatie niet dat hun pasgeboren kind gedoopt wordt, haar man wel: je zou onze zoon toch niet als een heiden willen laten opgroeien? Waarom niet? vraagt zij, ik ben een heiden, en jij ook. 'Want waarom ons naar Christus noemen, als Christus toch maar een gewoon mensch is geweest? Dan kunnen wij evengoed naar Mahomed of Buddha gedoopt worden. Die hebben óók heel mooie dingen geleerd'.⁴⁸

In contrast met deze oneerlijke vorm van geloof wordt in deze roman het eerlijke ongeloof toegejuicht, in de persoon van een man die zijn studie theologie voortijdig heeft afgebroken omdat hij niet langer kon geloven en die vervolgens arts is geworden. Nederig, eerlijk, opofferingsgezind: al die typisch christelijk geachte eigenschappen die bij zogenaamde christenen ontbreken, bezit deze ongelovige medicus in overvloed. Hij vertegenwoordigt een type dat we vaker bij haar ontmoeten: de oprechte ongelovige als de ware christen – ofwel als de ware mens. Daar is echter niet alles mee gezegd. Belangrijker dan het ongeloof-zijn is voor Anna Lohman de oprechtheid van iemands levensovertuiging. Waar zij meende dat die ontbrak, zoals bij de moderneren, verwekte dat bij haar, op dezelfde wijze als bij Multatuli, grote ergernis.

De cultus der waarheid

'Ik zal in dat schrijven trachten naar *waarheid*' (v.w. x:578), kondigt Multatuli aan wanneer zijn *Ideeën* worden gelanceerd. Het is die allesbeheersende hang naar 'waarheid' die Multatuli en Anna de Savornin Lohman verbindt. Door beiden wordt de cultus der waarheid gevierd. Tegenover de leugen: eerlijkheid. Tegenover lafheid: moed. Tegenover hypocrisie: openheid. In die cultus staan zij niet alleen. Overal in het toenmalige literair-religieuze Europa openbaarde zich een streven naar 'eerlijkheid', 'oprechtheid', 'waarachtigheid'.

Dat streven voerde figuren als Multatuli en Anna Lohman tot scherpe kritiek op het christendom, zijn belijders, op christelijke politiek – en op godsdienst in het algemeen, overal waar zij meenden leugens te ontwaren. Beiden werden zij ervan beschuldigd 'afbrekers' te zijn, God onttroond te hebben. Die beschuldiging was hun een eerbewijs: wanneer de leugen ontmaskerd was, kon de waarheid zegevieren.

Aan Anna Lohman valt te illustreren dat Multatuli's erfenis veelkleurig is. Naast de grote 'krater van waarheidsliefde' die hij was, waren er andere; figuren die – zij het ook van kleiner, soms veel kleiner, formaat – de moed bezaten om onafhankelijk hun weg naar de waarheid te zoeken. Als critica van gods-

dienst en maatschappij heeft Anna de Savornin Lohman een eeuw geleden zo'n rol als 'multatuliaans kratertje van waarheidsliefde' met verve vervuld.

Noten

* Deze bijdrage is een uitgebreide versie van de lezing die op 5 maart 2005 te Amsterdam is gehouden.

1. Zij overleed in het Haagse ziekenhuis Bronovo waar twee dagen later, op 25 september 1930, Mimi Douwes Dekker-Hamminck Schepel zou overlijden. Voor de anonieme bijdrage, getiteld 'Een Multatuliaansche Figuur', zie de *Haagsche Post*, 27 september 1930, p. 361. Dit in memoriam werd ook grotendeels overgenomen in andere bladen zoals het *Utrechtsch Dagblad*, 27 september 1930.

2. Atte Jongstra, *De multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde*. Amsterdam 1985.

3. Voor Catharina Anna Maria de Savornin Lohman, zie: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 5, 1992, p. 238-241 en de daar vermelde literatuur (voor enkele aanvullingen en correcties, zie deel 9, 2003, p. 181-182). Zie voorts: Vilan van de Loo, *Indië ongekuist. Liefde, lust en hartzeer in de Nederlands-Indische letteren*. Z.p. z.j, p. 138-141; Ernestine G.E. van der Wall, *Het oude en het nieuwe geloof. Discussies rond 1900*. Leiden 1999; Ernestine G.E. van der Wall, 'Lof der eerlijkheid. Anna de Savornin Lohman en de "vrouwenkwestie" (1898)', in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. 2005 [ter perse]; Inge de Wilde, 'Tegen het feminisme uit "modezucht" – Anna de Savornin Lohman (1868-1930) – een eigenzinnige freule', in: *Spiegel Historiael* 40 (2005), p. 330-333. Haar *Herinneringen*, in 1909 verschenen te Amsterdam, vormen een belangrijke bron voor haar leven tot op dat tijdstip. Over Anna de Savornin Lohman wordt door mij een monografie voorbereid, waarin een bibliografie van en over haar wordt opgenomen.

4. *De Hollandsche Lelie* (verder: *DHL*), 27, jg. 1913-14, p. 764.

5. *vw* 1:15.

6. *Herinneringen*, Amsterdam z.j. [1909], p. 236.

7. *Ibidem*, p. 237.

8. *Ibidem*.

9. Voor een lovende bespreking van Jonckbloets monografie, zie: *Boekenschouw* 6, 1912-1913, p. 232-234.

10. Jongstra (noot 2), p. 117.

11. *Boekenschouw*, 6, jg. 1912-1913, p. 104, 233. Men wijdde afzonderlijke artikelen aan haar in dit blad 'juist omdat de Freule zooveel gelezen en zoo verschillend en wijd uiteenlopend beoordeeld wordt', *ibidem*, p. 108-116.

12. *Ibidem*, p. 26.

13. Sinds 1901 woonde Anna Lohman, samen met haar 'zielsvriendin' Petronella Reijers en hun dienstbode Maria C.C. Gehner ('onze Marie') te Den Haag. In de daarop volgende jaren woonden zij soms voor korte perioden elders, maar zij keerden altijd weer terug naar Den Haag. In 1915 kwam er een einde aan dit gemeenschappelijke huishouden toen Anna Lohman in het huwelijk trad met H.Th. Spoor; hij overleed in 1919.

14. Zie F. Smit Kleine 'Anna Lohman (Jonkvrouw Anna de Savornin Lohman). In: *Onze letterkundigen*, Amsterdam [1904].

15. Zie: o.a. *DHL*, 24, jg. 1910-11, p. 32.

16. Zie: zijn brief aan G.C. de Haas-Hanau 25 januari 1884, *vw* xxiii:64.

17. Dit is althans de indruk die zij wekt in haar *Herinneringen*.

18. Zie *Herinneringen*, p. 221-222; *DHL*, 27, jg. 1912-13, p. 690-691. Zie voorts: Gerard Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-*

Nederlandse dagbladders 1744-1905. Amsterdam/Leiden 2001, p. 165, 267, 270.

19. Tine. *Brieven van Mevrouw E.H. Douwes Dekker-Van Wijnbergen aan Mejuffrouw Stephanie Etzerod, later Mevrouw Omboni*, uitgegeven door Dr. Julius Pée. 's-Gravenhage 1895. In welk tijdschrift Anna Lohman haar artikel oorspronkelijk heeft gepubliceerd is mij niet bekend; zelf meldt zij in 1910 dat het tijdschrift al lang ter ziele is. Voor de herdruk ervan, zie: *DHL*, 24, jg. 1910-II, p. 151-155.

20. *DHL*, 24, jg. 1910-II, p. 78: in haar reactie op een brief van 'Wed.W' vermeldt Anna dat de broer van deze weduwe met haar vader in aanraking is geweest toen deze naar Suriname ging als gouverneur. 'Ik herinner mij dat dáárom zoo goed, omdat ik toen wat Uw broer over Multatuli heeft geschreven met veel belangstelling had gelezen'. De weduwe zelf heeft 'met vele mijner familieleden kennism gemaakt'; zie ook: *DHL*, 24, jg. 1910-II, p. 158. Wie de 'Wed.W' is, is onbekend.

21. *DHL*, 23, jg. 1909-10, p. 782-783, vraag van 'Marie'.

22. De vraag rijst of Anna Lohman en Mimi Douwes Dekker elkaar ooit in Den Haag getroffen hebben.

23. Over anonimiteit van recensenten kon zij zich zeer druk maken. Vgl. ook: Ideeën 997 en 998, *vw* VI:255-263.

24. *DHL*, 26, jg. 1912-13, p. 409-410. Het kastijden van collega-critici sprak Anna Lohman aan. In 1903 verscheen in *De Nederlandsche Spectator* een spotprent getiteld 'Jonkvrouwelijke Persmanieren', waarop Anna Lohman staat afgebeeld met een recensent over de knie, zie: Nop Maas, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*. Utrecht/Antwerpen 1986, p. 361-363.

25. W.H.W. de Kock, *Waarom de Max Havelaar geschreven werd*. Den Haag 1913. Het gaat hier om een bundel van diens artikelen geschreven voor *De Tijdspiegel*. Voor de brief van Edu Douwes Dekker aan de auteur, 7 november 1913, zie: Julius Pée, *Multatuli en de zijnen, naar onuitgegeven brieven*. Amsterdam 1937, p. 361-362.

26. Voor Anna Lohmans bespreking, zie: *DHL*, 27, jg. 1913-14, p. 691-693. Haar recensie wordt gevolgd door een tamelijk uitvoerig 'Naschrift' van jhr. De Kock (p. 693-695). Zie vervolgens: *DHL*, ibidem, p. 714-716, voor een reactie van Anna Lohman op dit 'Naschrift'; en: *DHL*, ibidem, p. 746, voor een kort antwoord van De Kock.

27. Ibidem, p. 716.

28. Ibidem, p. 690-692.

29. Ibidem, p. 764.

30. Voor de brief van C.Th. van Deventer aan De Kock, zie: Pée (noot 25), p. 448-451.

31. Theo Swart Abrahamsz, *Eduard Douwes Dekker (Multatuli). Eene ziektegeschiedenis*. Amsterdam 1888.

32. G.J. Jonckbloet s.j., *Multatuli*, 1894.

33. *DHL*, 24, jg. 1910-II, p. 186-187.

34. Ibidem, p. 220-221.

35. Voor de internationale context van de vrijdenkerij, zie o.a. het klassieke werk van J.M. Robertson, *A history of freethought in the nineteenth century*. 2, London 1929; voor een korte bespreking van Multatuli, zie aldaar p. 477-478. Over Multatuli en zijn houding t.a.v. godsdienst en geloof is her en der verspreid in de literatuur het een en ander te vinden. Hier vermeld ik slechts: J. Tielrooy, 'De triump van het vrije denken. Multatuli, Vosmaer, Busken Huet en Pierson'. In: dez., *Verkenningen in het land der literatuur*. Groningen/Djakarta 1954, p. 187-209; Gerard Brom, *Multatuli*, Utrecht/Antwerpen, 1958; A.L. Constandse, *Spinoza en Multatuli (Geschriften van het Multatuli-Genootschap xv)*. 1977; Philip Vermoortel, *De schrijver Multatuli*. Leuven 1995; Siebe Thissen, *De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850-1907)*. Den Haag 2000; Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Nijmegen 2002; Jan G.A. ten Bokkel, *Gidsen en Genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898*. Dieren 2003.

36. O. Noordenbos, *Atheïsme in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*. Rotterdam 1931 (herdr. Nijmegen 1976), p. 62 en *passim*. Voor Noordenbos, zie: J. Trapman, 'Oene Noordenbos, theoloog en vrijdenker'. In dez., *Het land van Erasmus*. Amsterdam 1999, p. 103-121.

37. Cf. Peter Gay, *Schnitzler's century. The making of middle-class culture 1815-1914*. New York/London 2002, p. 159: 'The Enlightenment was alive and well in Victorian times'. Zie voorts: Ernestine van der Wall, 'De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting? Brochures als bronnen van kennis'. In: P.G. Hoftijzer e.a. (red.), *Bronnen van kennis*. Leiden 2005 [ter perse].

38. Philip Vermoortel, 'Multatuli en Jezus. Aspecten van een hartstochtelijke vriendschap'. In: *Over Multatuli*, 13, 1984, p. 10-40.

39. *Vragensmoede*, p. 91.

40. Op Anna Lohmans brochure werd o.m. gereageerd door Holda = ps. van A.F.J (Jeanne) Clant van der Myll-Piepers, die in 1874, samen met Vosmaer, Multatuli had bezocht te Wiesbaden. Holda zei Anna Lohman persoonlijk te kennen. Voor *De liefde in de vrouwenquestie* en reacties daarop, zie: Van der Wall, 'Lof der eerlijkheid. Anna de Savornin Lohman en de 'vrouwenkwestie' (1898)'.
41. v.w. 11:39-42. Zie ook: Annemarie Kets, 'Multatuli en de positie van de vrouw'. In: *Over Multatuli*, jg. 25, nr. 50, 2003, p. 26-29.

42. *Herinneringen*, p. 29.

43. Over Multatuli's relatie met Conrad Busken Huet, 'de gewezen theologant', een van 'de gewezen dominees die overgingen in de schryvery' (*Over Specialiteiten*, hfdst. MXXIII; v.w. v:625,626,650-651), zie: Van der Meulen, *Multatuli* (noot 35). Dat verscheidene moderne theologen aarzelden om de Kerk te verlaten omdat zij dan hun bron van inkomsten kwijt zouden zijn, is bekend. Voor het modernisme, zie o.a. J. Herderschee, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*. Amsterdam 1904; A.M. Brouwer, *De moderne richting. Eene historisch-dogmatische studie*. Nijmegen 1912; K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode*. Groningen 1914; dez., *Het modernisme in Nederland*. Haarlem 1922.

44. Zie m.n. Ideeën 451, 453-456, over moderne theologen als pasteibakkers, en i.h.b. over J.C. Zaalberg (v.w. 111: 74-148, 185-223).

45. Over Meyboom als redacteur van *De Evangeliespiegel*, zie Idee 271, v.w. 11:465. Overigens: ook wanneer Multatuli tegen een meer orthodox theoloog als de Utrechtse hoogleraar Doedes uitvalt, die hij verwijt wèl tegen Büchner te schrijven maar niet tegen hem, speelt dit financiële argument een rol: 'Waarom "bespreekt" – en verslaat! – de hooggeleerde Doedes mij niet. Dit zoud-i aan z'n God – en vooral aan z'n traktement! – verschuldigd wezen, dunkt me", Idee 887, noot (v.w. 1v:709). Vgl. Idee 963 (v.w. VI:161): 'Ik tastte de Natie aan, in wat haar 't dierbaarst is. In haar goddienerij: 'n broodwinning. In haar zeden: 'n broodwinning [...]. In haar huichelarij ... nu ja, dit sluit al de vorige broodwinningen in zich'.

46. Dat had onder meer tot gevolg dat Groen van Prinsterer in het najaar van 1864 een eigen, anti-moderne, kerkelijke organisatie binnen de Nederlands Hervormde Kerk oprichtte (de Confessionele Vereniging).

47. C. Vosmaer, *De Nederlandsche Spectator* 1884, p. 423; v.w. XXIII:266 en Hobbels, *De Dageraad*, 1, 1884, 37; v.w. XXIII:223-228.

48. *Geloof*. Amsterdam 1899, p. 59-78. Deze roman is bestreden door R.A. Swanborn Gzn., van wiens hand eerder de brochure was verschenen *Friedrich Nietzsche. Germanje's Multatuli: proeve van beschouwing*. Rotterdam 1894.

'Er bestaat geen literatuur voor het vermaak in Nederland, alleen maar pedagogengezwatel'

MARITA MATHIJSEN IN GESPREK MET MULTATULI

Op 5 en 6 november 2004 voerde ik een openbaar gesprek met Multatuli. Aanleiding was de dreigende stopzetting van de subsidie van de gemeente Amsterdam voor het Multatuli Museum. Het eerste gesprek vond plaats in Rotterdam op de Dag van het Literatuuronderwijs, het tweede in Amsterdam bij de najaarsvergadering van het Multatuli Genootschap.

Ik zit aan tafel te wachten tot Multatuli binnenkomt, met een sjaal om zijn hals. Hij loopt snel, al zijn bewegingen zijn die van iemand met een heftig gemoedsleven. Zijn grijzende snor, zijn wijkend haar en de wallen onder zijn ogen maken hem ouder dan hij in werkelijkheid is. Multatuli stapt kordaat op me af, geeft me een hand, hij doet zijn sjaal af. Hij is fel en nerveus, zit op de punt van de stoel, in zijn antwoorden hoor je hem soms astmatisch naar adem hijgen. Hij fixeert met welgevallen mijn boezem en kijkt enigszins bevreemd naar mijn broek. Het hele gesprek is hij charmant. Zodra ik enige zwakheid of aarzeling toon veert hij op, als het ware mij te hulp schietend.

Meneer Douwes Dekker, ik ben buitengewoon blij dat u op ons verzoek bent ingegaan om voor ons te komen spreken. U neemt een bijzondere plaats in in de historische literatuur van Nederland, als enige schrijver die nog steeds door iedereen gekend wordt, en nog steeds wordt u vaak geciteerd. Weet u dat u twee jaar geleden uitgeroepen bent tot de belangrijkste schrijver van Nederland uit verleden en heden?

Dat komt gelukkig uit. Ikzelf houd mij ook voor een der beste schrijvers die ooit bestaan hebben, ja voor de beste misschien. Denk niet dat ik dit schertsend zeg. En het is ook geen hoogmoed die ik ironisch voorstel. Ik bedoel niet anders dan wat ik zeg: ik houd mezelf voor een der beste schrijvers, ja misschien voor de beste onder allen van wie u ooit werk onder ogen hebt gehad. Juist omdat ik geen schrijver ben, schrijf ik zo goed. Wie het minst schrijver is, schrijft het best en als ik zo hoog opgeef van mijn schrijverij komt het er eigenlijk op neer dat ik toegeef geen schrijver te zijn.

Dat zullen weinig mensen met u eens zijn.

Iedereen hier kan zien dat ik geen schrijver ben. Een schrijver legt zich toe op behagen. Een schrijver is koket. Een schrijver is een hoer. Ik leg me toe op het

overbrengen van wat er omgaat in mijn gemoed, zonder te denken aan schrijverij. Ik leg mij toe op juistheid van uitdrukking, en hoewel ik erken die juistheid nooit voldoende te bereiken, geloof ik toch te kunnen zeggen dat wie mij leest, zich moet toeleggen op juist lezen. Ik kweek goede lezers. Daarom kan ik zeggen de beste schrijver te zijn, juist omdat ik niet de bedoeling heb schrijver te zijn.

Maar u leeft toch van de schrijverij? Hoe kunt u dan zeggen geen schrijver te zijn?

Ik heb pas tien jaar na het schrijven van *Max Havelaar* ingezien dat er voor mij geen weg meer terug was in de ambtenarij. Aangezien ik niet zoveel talent heb voor het beroep van vuilnisophaler of horlogemaker, heb ik ervoor gekozen mij toe te leggen op het schrijven van boeken. Ik doe het niet graag, ik doe het zelfs met weerzin, maar het is noodzakelijk, want ik mag mij en mijn gezin niet laten verhongeren. Mijn geschrijf heeft geldwaarde gekregen, en dat hindert mij geweldig, ofschoon ik er gebruik van moet maken. En wat is de oorzaak dat mijn geschrijf verkoopbaar is? Dat komt omdat ik heb geschreven zonder aan de verkoopcijfers te denken. Nu ik gedwongen ben ervan te leven, weet ik dat ik het vak het best kan uitoefenen door dezelfde weg te volgen die ik eerder gegaan ben. Ik ga door alsof ik nog altijd geen schrijver ben.

U wilt wel gelezen worden.

Ja zeker, dat heb ik ook geschreven in *Max Havelaar*. En ik werd gelezen. Mijn geschrijf maakte opgang. Het weerstond alle pogingen die gedaan worden om mij te smoren, en mij te belasteren, mij verdacht te maken of dood te zwijgen. Ik wil gelezen worden, juist door de mensen die mij tegenwerken. Door staatslieden die ik wijs op de tekenen des tijds, door schrijvers die bij mij letterkundige waarheid leren, door economen die menen dat geldwinning vrij van moraal is, door dominees die zeggen dat ik tegen God opsta – terwijl ik slechts het godje aantast dat zij maken naar hun beeld. Ik wil ook gelezen worden door de duizenden Droogstoppels die Nederland rijk is en die mij proberen af te slaan als een lastige vlieg. Pas als ik dit doel bereikt heb zal ik tevreden zijn. Want het is er mij niet om te doen goed te schrijven. Ik wil zo schrijven dat ik gehoord word.

Wilt u ook gehoord worden door leerlingen van middelbare scholen?

Wat kinderen op school leren, is uit de aard der zaak schools, en dat laat een slechte herinnering na. Wie wil dat kinderen een hekel aan een schrijver krijgen, moet zo'n kerel in de literatuurles opdringen aan een leerling. Scholen werken heel nadelig op onze vatbaarheid om te genieten en om goede denk-

beelden in ons op te nemen. Men leert geen lezen op school. De school is niets anders dan een voortdurende studie in verkeerd lezen.

Wacht even, u meent dus dat de leerlingen geen Max Havelaar moeten lezen omdat ze dat boek toch verkeerd lezen?

Nee, u schuift mij platitudes in de mond. Natuurlijk moeten de leerlingen dit boek lezen, zoals de Droogstoppels en Wawelaars dit boek ook moeten lezen. Maar wat denkt u dat er gebeurt wanneer een klas vol kinderen dit boek leest? Wat maakt Meester Pennewip ervan? Hij zal zeggen dat de prosodie niet klopt en dat er geen 36 buffels door het districtshoofd van Parang-Koedjang waren gestolen, maar 35. En hij zal de hoofdpersonen classificeren. De Pennewips beschouwen de classificatie als de enige manier om te komen tot een heldere blik in de einddoelen van de schepping. Hij zou Droogstoppel, Wawelaar en Havelaar in de piramide van de samenleving ondergebracht hebben. Dominee Wawelaar zou helemaal bovenaan de menssoort staan, direct onder God en de engelen, maar op dezelfde hoogte als schoolopzienaars, koningen, en burgemeesters. Droogstoppel zou als handelaar daar direct onder komen. Die schooier Havelaar zou helemaal onderaan het mensenrijk staan, net boven de mosselen en de slakken.

Zou Meester Pennewip geen aandacht besteden aan de literaire technieken van uw boek?

Literaire technieken? U bedoelt de prosodie?

Ja, ik bedoel hoe het boek gestructureerd is, bij wie het point of view ligt [Douwes Dekker kijkt me vragend aan], ik bedoel, wie de vertellers zijn, wie het woord voert, wat voor genres u gebruikt...

O zeker. Pennewip zou de structuur analyseren en gewichtige lijsten maken van de vertellers in mijn boek. En hij zou zeggen dat het boek bont is, dat er geen geleidelijkheid in zit, maar jacht op effect, en dat de stijl slecht is. Hij zou de schrijver een onbedreven beginner zonder methode hebben genoemd. En soms zou hij zich misschien wel afvragen: hoe komt die Multatuli eraan, heremenseschristenzieligehemelsegoeiegenadigedeugd van mijn leven! Maar wat begrijpen dertig apenkoppen in een klas van wat ik geschreven heb, als ze weten dat er drie vertellers zijn in het boek, of eigenlijk vier, of eigenlijk geen, want *ik* schrijf het allemaal.

Analyse is niet nodig om door te dringen in een boek?

Nee, om analyse gaat het niet. De lezer moet de denkbeelden van het boek tot zich door laten dringen. Lezen is een middel om gedachten van anderen in zich

op te nemen, die te verwerken en te beoordelen en daardoor te komen tot het vormen van eigen denkbeelden. Maar dat leren de meesten niet op school.

Een opvatting van de leraren van tegenwoordig is, dat literatuur vooral op beleving aankomt. Het gaat niet om de denkbeelden van de schrijver, maar om wat de leerlingen zelf kunnen met een boek en wat ze er zelf bij ervaren hebben.

Ja ja, 'het lezen is een schone zaak / en schenkt de mensheid veel vermaak.' Denkt u dat ik wil weten wat Marietje ervaren heeft toen zij las dat er in naam van de koning dertig miljoen Indiërs worden mishandeld en uitgezogen? Ik wil dat Marietje haar lei neerlegt, haar schort afdoet en de straat opgaat en tegen iedereen zegt: dit boek moet je lezen, want zolang de regering van Nederland toestaat dat dit gebeurt ga ik niet naar school. En bij de Marietjes moeten zich de andere lezers voegen, die samen naar Den Haag gaan en uit naam van de hele Nederlandse bevolking eisen dat er een einde komt aan de Nederlandse uitbuiting.

Dat bedoelen die leraren ook: ze willen weten of het boek je iets gedaan heeft, welke leeservaring je erbij had. Marietje heeft dus een hele sterke leeservaring gehad en die beschrijft ze dan in haar leesdossier, en dat geeft ze aan de leraar.

Ho ho, we hebben Marietje net twee benen gegeven en haar naar Den Haag gestuurd. Die schrijft geen leesdossier meer. Sterker nog: Marietje kan niet eens bestaan, want de meisjes krijgen geen opvoeding die haar tot onafhankelijke wezens maakt die zelf kunnen denken en beslissen naar aanleiding van een leeservaring.

Maar meneer Douwes Dekker, u beledigt mij. Ik heb toch echt wel het idee dat ik als vrouw een onafhankelijk wezen ben dat zelf kan denken.

[charmerend] Ik heb het niet over een enkele uitzondering, maar over het algemene patroon in de opvoeding. Die staat bij de meisjes geheel en alleen in het teken van de zeden. Vertel me eens: hoe bent u opgevoed? Hebben ze u soms niet voortdurend voorgehouden dat u een braaf meisje moest zijn? Mocht u toen u klein was uw rokken optillen als u hard wilde rennen of mocht u in bomen klimmen of vechten met buurjongens?

Nee, dat mochten we niet, dat was iets voor jongens.

Precies. 'Dat doet geen meisje. Dat zegt geen meisje. Dat vraagt geen meisje. Zo spreekt geen meisje.' Dat is onze meisjesopvoeding. Dat komt van de zoge-

naamde zeden. Die bederven onze dochters. Ze dwingen ze tot liegen en huichelen. Ze mogen niet weten wat zij weten, niet voelen wat ze voelen, niet begeren wat zij begeren, niet zijn wat ze zijn. En als dan zo'n arm ingebakerd kind haar lieve bloeitijd heeft doorgebracht met snoeien en knotten van lust, geest en gemoed, en behoorlijk verdraaid en verkreukt is, dan heeft ze kans dat de een of andere lummel haar het loon voor zoveel braafheid komt aanbieden, door haar aan te stellen als opzichtster over zijn linnenkast, en als broedmachine voor zijn nageslacht. Het is wel de moeite waard om als vrouw geboren te worden!

Zo zijn de vrouwen tegenwoordig niet meer. Die kunnen gewoon naar de middelbare school en de universiteit en die werken tegenwoordig op alle gebieden die vroeger alleen voor mannen waren. Ze werken als dokter, als hoogleraar, zelfs als predikant.

Ha dat is mooi, een vrouwelijke Wawelaar, laat die maar eens prediken over de voortplanting. Of een vrouwelijke hoogleraar... die zou ik wel eens willen horen uitleggen aan de studenten wat voor een infame en ongemanierde dichter Bilderdijk was.

Hoezo? Is Bilderdijk dan niet een van de belangrijkste dichters van de negentiende eeuw?

Bilderdijk, lieve mevrouw Mathijsen, was een kwakzalver, en des te verachtelijker naarmate hij harder schreeuwde. Ik neem hem niet kwalijk dat hij een slechte dichter was, maar dat hij de dichtkunst prostitueerde door zich naar de smaak van het publiek te richten, dat staat me tegen. Zijn taal is slecht, de versificatie is slecht, de ontknoping is slecht, en de strekking is walgelijk. Hij bederft het volk nu al tachtig jaar met zijn ongezonde literatuur. Hij loopt aan het handje van de godsdienst en bedriegt de mensen met zijn slaafse onderdanigheid aan God.

Is dat bedrog? Bilderdijk was toch oprecht in zijn geloof?

Geloof u dat zelf? Een man die erotische gedichten schreef en zich eerst in dienst van de Franse en daarna in dienst van de Hollandse koning stelde, zou die een eerlijke Christen zijn? U zegt onafhankelijk te kunnen denken, doe dat dan ook.

Maar de literatuur en de godsdienst... [Multatuli onderbreekt me]

De literatuur heeft voortdurend het gezond verstand verkracht, doordat ze klinkklare onmogelijkheden als waarheid opdiende aan het volk. Ze liep aan de

leiband van het geloof. Het volk raakte daardoor gewend aan leugens. Het natuurlijk gevoel werd gedooft en daarvoor in de plaats kwam een spokerige gods-vrees. Uit angst voor hel en verdoemenis hielden de mensen zich aan de regels van de priesters en dominees, en de literatoren heulden met ze mee. Geloof verlamt de wilskracht, dringt aan op berusting, ontmant karakters, en allemaal omdat het bovenaardse hulp als beloning in het vooruitzicht stelt. Geloof is een pest. Sedert eeuwen is daardoor het verstand in slaap gewiegd. De gewoonte om aan te nemen wat de dominee zegt, maakt de mensen lui van geest. En de Nederlandse dichters hebben die rol van de dominees afgekeken.

Weet u wel dat u nu heel romantisch spreekt? In de romantiek krijgt de dichter namelijk de rol van een soort priester. Hij wordt dan gezien als een genie dat de mensheid de weg naar de waarheid wijst.

O ik weet dat vrouwen erg van romantiek houden, en dwepen met dichters die zich als genieën voordoen. Maar niet iedereen die een vers kan uitblaten is een genie. Ik ben ook geen genie, maar ik ben tenminste oprecht, en dat is het enige wat in de literatuur telt. Althans voor mezelf, want populair ben ik er niet mee geworden.

Nou ja, u moet nog even geduld hebben, denk ik.

Denkt u dat? De enige schrijver die er ooit in slaagde echt populair te worden en te blijven in Nederland is de laffe, vuile vader Cats, die nota bene zes geslachten lang voor een dichter is aangezien. Maar de platste ulevellendichter weet nog meer van poëzie dan vader Cats die zijn verzen gebruikte om het volk te belemmeren na te denken. Er leidt een brede weg van vader Cats naar onze hedendaagse kindergedichtjes, preken en geschiedenisboekjes met al dat gewauwel over de Nederlandse natie die zo godsdienstig en vaderlandslievend zou zijn.

We hebben toch ook romanschrijvers die gewone literatuur schrijven voor het vermaak, waarbij het niet zozeer om de les of de moraal gaat?

Welke romanschrijvers bedoelt u? Toch niet de ach- en wee-schrijvers uit de romantiek, met hun mismakent sentiment? Rhijnvis Feith? Of al die schrijvers van romannetjes over het conflict tussen verstand en hart?

Ja zeker, ik denk aan de boeken van de dames Wolff en Deken bijvoorbeeld.

Luistert u eens. Waar gaat het in de hele romanliteratuur van de laatste honderd jaar over? Het gaat er steeds maar om dat er een juffrouw is die verliefd is geworden op een schurk die haar deugdzaamheid belaagt. En het enige belang-

rijke is dan of die juffrouw wel of niet, anatomisch gezien, juffrouw is gebleven. Nu, wat denkt u, zou die juffrouw daar zelf mee inzitten als die schurk nu eenmaal duizendmaal spannender is dan de brave pokdalige buurjongen die haar ouders en de dominee bestemd hebben voor haar nederige toekomst? Al die romanschrijvers hebben de literatuur tot een voorwerp van vroedkunde gemaakt door dat zelfbevlekkend gegoochel met de deugdzaamheid. Er bestaat geen literatuur voor het vermaak in Nederland, alleen maar pedagogengezwatel. Kent u markies De Sade? Die beschreef *hoe* iets gebeurde – deugdzame schrijvers schrijven hoe iets *niet* gebeurt. En dat geldt niet alleen voor de Nederlandse literatuur. Of het nou om *Sara Burgerhart* of *Werther* van Goethe gaat, het is allemaal teeldeelendeugd.

Maar u zou Markies de Sade toch niet in de schoolbanken willen laten lezen?

Elke leeftijd heeft zijn eigen eisen. Kinderen zijn niet rijp voor alles. Geduldig die rijpheid afwachten, dat is de zaak, en je moet niet proberen een De Sade te snoeien naar de maat van een kind. Je geeft een jongen die nog niet rijp is voor de bijslaap toch ook geen dwergvrouwje om vast te oefenen? Maar die schoolmeesters spreken wel al over seksuele deugdzaamheid nog voor die kinderen weten wat seksualiteit is. Hun zedelijkheid op dat gebied wordt al verfomfaaid, nog voor ze weten waar het eigenlijk over gaat.

U heeft het er nu over dat kinderen te vroeg met de seksuele moraal geconfronteerd worden, maar zou dat ook niet voor andere zaken gelden? Gaat veel van de literatuur niet boven hun vermogens? Moet er wel gelezen worden op de middelbare scholen? U zegt dat de school niets bijdraagt aan goed lezen.

U geeft zelf onderwijs, lieve mevrouw Marita. Hoe doet u dat? Leest u met uw studenten mijn boeken?

Ja, zeker. Ik denk zelf dat je een boek uit het verleden pas goed kunt lezen als je de schrijver laat meespreken in het boek en als je laat zien waar het boek uit voortgekomen is. Literatuur is, denk ik, een soort omzetting van algemene maatschappelijke conflicten.

Nu spreekt u naar mijn hart. Er is geen literatuur die losgemaakt kan worden van haar oorsprong. Wanneer de scholen daarover onderwijzen, zetten ze de leerlingen tot denken aan. Een groot gedeelte van de tijd die men aan lezen besteedt, moet ingezet worden voor denken over wat men gelezen heeft. Maar dient het lezen van de jongeling bij ons daartoe? Verstaat hij wat hij leest? Blijkt uit de ontwikkeling van zijn denkbeelden, dat het lezen werkelijk vruchten draagt? Ik geloof het niet.

Waar ligt dat dan aan?

Op de scholen worden bij voorkeur dingen onderwezen die de taak van de onderwijzers beperken tot het overhoren der lessen of het goedkeuren van die leesdossiers waar u het over heeft. Ik ben voorzitter van een onderwijscommissie geweest. Toen heb ik examens geschiedenis afgenomen. De onderwijzer had me een boekje gegeven dat ik als leidraad bij het overhoren moest nemen. De kinderen wisten alles precies. Ik was blij dat ik alleen maar hoefde te vragen, want ik wist de antwoorden niet. Ze wisten het geboortjaar van Willem van Oranje alsof ze zelf in de kraamkamer waren geweest. Ik vroeg: 'Zeg eens mannetje, wanneer stierf Vondel?' '... 5 februari 1679 meneer.' 'Juist. Wie was Vondel?' Stilte. Ik vroeg het in de klas: 'kan iemand het mij zeggen?' Stilte. Eindelijk zei een broekje: 'Vondel was bekend om zijn kousen meneer.' Die jongens waren dus al helemaal ontwend om te denken. Terwijl de mens van nature een denker is. Net zo min als je een zwemschool voor jonge eenden hoeft op te zetten, hoef je de mensen te leren denken. Je moet ze het alleen niet afleren.

Mag ik ten slotte nog een persoonlijke vraag stellen. U weet dat er in Amsterdam een Multatuli Museum is. Nu moet dat binnenkort misschien sluiten, omdat de overheid besloten heeft de subsidie stop te zetten. Wat vindt u daarvan?

Wel, daar sta ik van te kijken, een Multatuli Museum. Het enige dat ik ervan kan zeggen, is dat de overheid wél consequent is. Toen ik nog leefde hebben de ministers geprobeerd me te smoren tussen de drukproeven van mijn oprechte aanklacht tegen het gouvernement, nu proberen die producten van vuile geldzucht dus opnieuw me achteraf nog te vermoorden. Ik zal het niet erg vinden als mijn museum gesloten wordt, want zoals ik zei, ik ben geen schrijver die om zichzelf de belangstelling zoekt. Maar wat open moet blijven en zál blijven, is het museum dat in mijn naam herinnert aan de slavernij en de uitzuigerij van Indië, van Suriname en alle overzeese gebiedsdelen van Nederland, en dat vele malen machtiger zal zijn dan het armzalig geboortehuis van mij in de Korsjespoortsteeg.

Dat is mooi gezegd. Hartelijk dank voor dit gesprek, meneer Multatuli.

JAAP GRAVE

Afgronden en grensoverschrijdingen. Enkele opmerkingen over het sublieme in Multatuli's werk

1.

Het elfde hoofdstuk van *Max Havelaar* is door de vele verwijzingen naar kunst en literatuur een van de fascinerendste en raadselachtigste van de roman. Nog niet zo lang geleden is er aandacht aan besteed: Jerzy Koch wees op de intertekstualiteit in dit hoofdstuk (Koch 1998:40-59), en recentelijk beschreef Ira Wilhelm in haar opstel 'Watervalfobie – Max Havelaars waterval-fobie oftewel: waarom de vrouwen van Arles hun neus niet mogen snuiten' dat Multatuli daarin 'grondig en bedreven korte metten [maakt] met een [...] hoofdstuk uit de geschiedenis van de esthetiek, namelijk dat over de watervallen in de literatuur [...]'. Haar conclusie luidt dat Multatuli 'genoeg heeft van dit soort esthetisch genormeerde natuurervaring. Hij [...] breekt Prometheus-zelfverzekerd met de traditie van de esthetische stereotypen.' (Wilhelm 2003:83, 84, 87) Dat 'hoofdstuk uit de geschiedenis van de esthetiek', waartoe de waterval behoort, kan 'Het verhevene' of 'Het sublieme' worden genoemd. Immanuel Kant noemt in de reeks sublieme natuurverschijnselen onder andere 'koene, overhangende, als het ware dreigende, rotsen, zich in de hemel opeenstapelende donderwolken die met bliksemschichten en geraas oprukken; vulkanen met hun alles verwoestende geweld; orkanen die een spoor van vernieling achterlaten; de oneindige oceaan die in woede is ontstoken; een hoge waterval van een enorme rivier [...]'. (Kant 1992:185)¹ In het eerste deel van dit artikel zal ik ingaan op enkele andere facetten van het sublieme in Multatuli's poëtische teksten, en daarna kijken naar de samenhang tussen Fancy en het sublieme. Voor ik daartoe overga, eerst nog enkele woorden over het sublieme in het algemeen, een van de populairste thema's in de literatuurwetenschap, de filosofie en kunstgeschiedenis van de afgelopen decennia.

2.

Een belangrijke discussie in de tweede helft van de achttiende eeuw betreft de inhoud van begrippen als schoonheid en het sublieme.² Die discussie gaat over de aanvulling van het sublieme op de esthetiek en analyse van het schone. Als kenmerken van het schone gebruikte men begrippen als ordening, harmonie en overzichtelijkheid. De verbeeldingskracht en het verstand komen in het schone overeen en deze 'harmonie leidt tot de sensatie van plezier', een vorm

van intellectueel genot. Bij het aanschouwen van het schone blijft het individu in rustige contemplatie.

In het sublieme wordt het individu daarentegen sterk beroerd. Het begrip gaat terug op Longinus' publicatie *Het sublieme* (eerste eeuw n.C.) dat door de eeuwen heen werd vertaald en gerecipieerd. Daarin gaat het om het sublieme als retorisch fenomeen. Edmund Burke wees in zijn *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful* (1757) op ontbrekende elementen in de esthetische opvattingen. Kant vatte vervolgens in zijn *Kritik der Urteilskraft* (1790) de voorafgaande theoretische beschouwingen samen en verbond het sublieme met de metafysica. De begrippen waarmee de ervaring van het schone werd gekarakteriseerd bleken tekort te schieten om alle esthetische verschijnselen te beschrijven. Voor elementen die buiten het kader van de normatieve kunsttheorie van het classicisme vielen (het ongeregelde en mateloze, het fantastische, onbekende en gevaarlijke), gebruikt Burke het begrip 'sublime': een plotselinge, kortstondige esthetische ervaring die ontstaat door de confrontatie met iets overweldigends of mysterieus en die met een sterke zintuiglijke ervaring gepaard gaat. Het subject raakt bij de momentane ervaring van het onrepresenteerbare (het onzegbare of onuitsprekelijke) in verwarring of angst: het ervaart een gevoel van ontgrenzing en twijfelt aan de werkelijkheid. 'De verbeeldingskracht', schrijft Von der Thüsen, 'kan deze indrukken [de belevenis van de natuur als 'buitenproportioneel groot of buitenproportioneel machtig'] niet verwerken'. (Von der Thüsen 1997:19) Er ontstaat een kloof tussen subject en object, rede en verbeelding. Kant vergelijkt het gevoel dat de verbeelding over de grens van haar opnamevermogen wordt geduwd met een val in een afgrond. Die gevoelens verlossen het individu van de banden van de burgerlijke ordening, zodat het sublieme – anders dan bij de esthetische ervaring van schoonheid die verenigt – het individu isoleert. Het sublieme heft de grenzen van de eindigheid op, het 'ik' vat deze opheffing als bevrijding en verheffing op en ontdekt in zichzelf een gevoel voor het oneindige. De tweede fase van het sublieme bestaat er volgens Kant uit dat de rede ingrijpt en de natuurverschijnselen via de ideeën onschadelijk worden gemaakt. In de sublieme ervaring blijkt dat de mens twee zijden heeft: hij is met rede begaafd en onderworpen aan de natuur. Het moment van distantie en analyse zijn centrale aspecten: de bevrijding van de afhankelijkheid van de natuur versterkt het zelfbesef van het autonome subject. In tegenstelling tot de esthetische dimensie die naar het schone en goede verwijst, maakt de ethische dimensie deel uit van de sublieme ervaring. Het is belangrijk erop te wijzen dat bovenstaande opvattingen beschrijvingen van esthetische ervaringen zijn en niet de natuur op zich verheven is. Kunst kan een soortgelijke ervaring teweegbrengen: 'In het beleven van het sublieme kunstwerk', betoogt Pochat, 'maakt hij [de lezer of beschouwer] deel uit van de vrijheid die het genie door zijn vormgeving en keuze van een onderwerp tot uitdrukking heeft gebracht.'³ (Pochat 1986:420)

De vraag of Multatuli de theorieën over het sublieme van Longinus, Burke

en Kant heeft gelezen, kan niet worden beantwoord. De eerste twee namen ontbreken in het register van het *Volledig Werk* en over Kant heeft hij zich alleen laattunkend uitgelaten. Een antwoord op die vraag is ook niet belangrijk want gezien de discussies over het begrip in de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw en de omzetting ervan in literaire werken en schilderkunst is het onwaarschijnlijk dat Multatuli er geen notie van heeft genomen. Een voorbeeld van de ruime verspreiding blijkt uit de Gothic novel waarin een huiveringwekkende setting (o.a. woeste gebergtes, ruïnes) en het irrationele belangrijke motieven zijn. Multatuli kende het werk van Matthew Gregory Lewis, Ann Radcliffe en Horace Walpole en besepte dat zij bewust een beroep op het gevoel van de lezer deden: 'De romans van Ann Radcliffe en dergelijke speculatiën op gevoelskitteling [...]'. (VW 11:444) Dat hij de strekking van het sublieme kende, de structurele elementen, die ook halverwege de negentiende eeuw alom aanwezig waren in schilderkunst en literatuur, en ze in zijn werk opnam, zal ik in deze bijdrage duidelijk maken.

3.

Behalve de waterval zijn er ook andere elementen in Multatuli's werk te vinden die traditioneel tot het sublieme worden gerekend, bijvoorbeeld een vulkaan. In Idee 160 schrijft Multatuli:

Ik woonde eens in de buurt van 'n berg die rookte. Toen ik hem 't eerst zag, meende ik – bedorven door schoolboekjes – dat zo'n berg een schoon gezicht opleverde. Ik herinnerde my dat ik in vervoering wezen moest, en deed wat ik voor plicht hield. By 't opstaan 's morgens zag ik dien berg, en wat hy uitblaasde. Een half uur later zag ik hem weer, met z'n rook. Wat later, 't zelfde. Den volgenden dag, 't zelfde. Weken, maanden achtereen... twee jaren lang, iederen dag, ieder uur, ieder ogenblik, zag ik hetzelfde. De berg stond er, en blaasde rook.

Maar ik leefde. Ik dacht, peinsde, onderging, leed, streefde en streed...

Myn berg blaasde rook.

Ik leed... hy blaasde. 't Ding kón niets dan dat.

Als ik sprak van geloof, gaf hy rook. Van geluk, rook. Van toekomst, rook. Van eerezucht, rook. Van trouw, liefde, offer, ziel, zaligheid, poëzie, eeuwigheid en God... altyd gaf hy rook, rook, niets dan rook. 't Ding hád niet anders, wist niet anders, verstond niet anders... (VW 11:386)

Door de herhaalde confrontatie van de ikfiguur met de berg legt de ikfiguur, die voortdurend zijn bereidheid tot overgave toont, de schuld voor het uitblijven van de vervoering bij de berg. De emoties die de 'ik' ondergaat, zijn niet het gevolg van de onbegrensdeheid van de natuur. De 'ik' reageert op vergelijkbare wijze op

de waterval en de berg en verwijst in beide gevallen naar een schriftelijk vastgelegde norm. Bij de waterval is het een ironische mathematisch-bepaalde beoordeling: 'Men moet zyn boekjen inzien om daarby de vereiste maat zyner bewondering by de hand te hebben [...]' (VW 1:137f), in het tweede voorbeeld noemt Multatuli 'schoolboekjes' die hem voorschrijven dat de berg 'een schoon gezicht opleverde' – een esthetische beoordeling – en hij daarbij in vervoering moet raken.⁴ Ira Wilhelms conclusie in haar bijdrage over Havelaars beoordeling van de waterval geldt ook voor de zojuist genoemde vulkaan: 'Hij [Havelaar] wil niet meer luisteren naar het ciceronisch gedicteerde zou-gevoel en breekt tegelijk Prometheus-zelfverzekerd met de traditie van de esthetische stereotypen.' (Wilhelm 2003:84)

4.

De verbeeldingskracht van Havelaar en de 'ik' capituleert niet bij het aanschouwen van deze traditionele elementen van het sublieme. Kijken we nog eens naar de verschillende fasen van de sublieme ervaring, dan zien we dat de laatste fase uit een overwinning van de rede op de zintuigen bestaat die via de omweg van de sublieme ervaring wordt bereikt. Havelaar heeft die omweg niet nodig omdat hij er niet aan twijfelt dat het primaat toekomt aan de rede boven de zintuiglijke ervaring. Zijn onverschilligheid heeft verder te maken met het feit dat de literaire beschrijving van de vervoering die van deze natuurelementen uitging halverwege de negentiende eeuw niet meer verrassend of nieuw was. Dat hij ze toch thematiseert wijst erop dat ze nog geen deel uitmaken van een geautomatiseerde waarneming. Ze zijn een stereotype geworden, zeker op het moment dat er in reisgidsen en schoolboeken wordt vastgelegd in welke goedstoestand de kijker moet raken. Havelaars verhaal over de schipbreuk in hetzelfde hoofdstuk is het volgende voorbeeld van zijn kritiek op elementen van het sublieme. Er zijn in de negentiende eeuw minstens twee bekende kunstwerken waarin een schipbreuk werd gethematiseerd die met het sublieme werden verbonden: het schilderij *Le radeau de la Méduse* (1819) van Théodore Géricault en de roman *Paul et Virginie* van Bernardin de Saint-Pierre. (Krul 2000:138, 140) Havelaar is bij de thematisering van de schipbreuk nog radicaler doordat hij het niet eens meer de moeite waard vindt om het verhaal te voltooien. De vraag aan het begin van dit artikel lijkt beantwoord: Multatuli breekt ironisch met elementen die tot het sublieme worden gerekend.

Hoewel natuurverschijnselen die tot de sublieme ervaring hebben geleid niet meer als mysterieus of overweldigend worden beschouwd, blijft die ervaring vanzelfsprekend wel bestaan. Er worden variaties in aangebracht; het zijn vaak alledaagse gebeurtenissen die een soortgelijke ervaring teweegbrengen. Het sublieme verschuift in de richting van en wordt uiteindelijk afgelost door de epifanie.

5.

Fancy is een van de complexe begrippen in Multatuli's werk waarmee de sublieme ervaring kan worden geïllustreerd.⁵ Om te verduidelijken welke rol Fancy in Multatuli's poëtica speelt, is het nodig kort in te gaan op Oversteegens opvattingen over Fancy – hij noemt poëzie en intuïtie als synoniemen. (Oversteegen 1987:175)

Multatuli's doel van het schrijven, betoogt Oversteegen, is 'kennis van het wezen der dingen' die via de hoge fantasie kan worden verworven. Belangrijk daarbij zijn de begrippen 'natuur' en 'Natuur': de 'natuur' is 'de werkelijkheid zoals die door ons waargenomen wordt', 'Natuur' is "'het wezenlijke", de werkelijkheid zoals die is, buiten de menselijke waarneming om.' (Oversteegen 1987a:33) Volgens Oversteegen gebruiken zowel Coleridge als Multatuli termen als verbeeldingskracht, Natuur, analogie en Logos, die bij nadere analyse een andere inhoud hebben. Die 'frappante combinatie van termen' (Oversteegen 1987:177) stelt hij, is er niet tussen Multatuli en Duitse filosofen als Kant en Schiller. Hier geldt vermoedelijk ook het omgekeerde: Multatuli noemt nergens de term 'het sublieme' maar dat betekent niet dat hij de inhoud ervan niet kende. Mij gaat het niet om de betekenis of rol van Fancy voor Multatuli's scheppende werk, maar om de wijze waarop Fancy zich aan de personages in het literaire werk openbaart.⁶ Door een analyse van Fancy's rol in *Minnebrieven*, *Millioenenstudiën* en *De Geschiedenis van Woutertje Pieterse* zal ik proberen duidelijk te maken dat er in het kader van het sublieme wel overeenkomsten zijn tussen Kants beschrijving van de verbeeldingskracht en Multatuli's literaire werk. Met nadruk wijs ik erop dat het zinloos is een directe beïnvloeding vast te willen stellen. Bovendien zal duidelijk worden dat er sprake van een uitbreiding van Kants omschrijving die ik in de inleiding citeerde. Maar binnen opvattingen over het sublieme zijn niet alleen fenomenen in de natuur (zoals Kant ze opsomde) maar ook daden van helden of goden aanleiding voor een sublieme ervaring.

Fancy's eerste verschijning wordt in *Minnebrieven* beschreven: Max noemt het zogenaamde incident op de Hoge-sluis waar 'de pet!' – geen willekeurige pet – van een 'joden-jongetje' in het water waait. Daar maakt hij voor het eerst kennis met Fancy. De wijze waarop Fancy zich aan hem openbaart, is opmerkelijk. Er is allereerst sprake van een metamorfose: een man (metselaar) blijkt achteraf een vrouw (Fancy) te zijn. Vrijwel alle zintuiglijke waarnemingen zijn daarvoor al versterkt: de joden, aldus de ikfiguur, zijn op zaterdag zo 'vrolyk en kleurig gekleed'. [...] Als ik God was, zou ik een profeet zenden met de boodschap dat ik veel hield van lucht, licht, leven, kleuren... en dat ik vermaak schiep in vrolykheid.' (vw 11:151) Een ander element dat tot de zintuiglijke waarneming behoort (er is sprake van synesthesie), is dat Max de man niet hoort maar dat hij voelt dat die hem een vraag stelt. Een van de kenmerken van de sublieme ervaring die Von der Thüsen noemt en die hier het resultaat van Fancy's verschij-

ning is, is de 'bevrijding uit de ketenen van kleingeestige, materiële belangen. Het sublieme staat ervoor garant dat de mens geen onedel wezen is.' (Von der Thüsen 1997: 21) Dat geldt in het bijzonder voor Fancy's verschijning: van haar is een kracht uitgegaan die Max ertoe heeft gebracht een goede daad te verrichten waarvoor hij in de toekomst zal worden beloond. (vw 11:152f) Dat de metamorfose uitgaat van een 'oude metselaar of opperman, met kalkbak en verdere attributen van zyn beroep' kan worden opgevat als een toespeling op de vrijmetselarij en maakt duidelijk dat Multatuli deze ervaring niet religieus wil duiden. Er zijn enkele verschillen met het sublieme zoals Kant dat beschreef: allereerst is het geen confrontatie met iets overweldigends maar een alledaagse ervaring. Ook ontbreken de elementen schrik en het gevoel van de ikfiguur dat hij in een afgrond valt. De overeenkomsten zijn belangrijk: de grote verwarring die wordt gekenmerkt door het gevoel van ontgrenzing, de verhevigde zintuiglijke waarneming en de twijfel aan de werkelijkheid. De gevoelens die ontstaan slaan een brug naar het wezenlijke: de verrichting van goede daden.

Multatuli's karakterisering van Fancy verwijst naar het sublieme. Eerder in *Minnebrieven* beschrijft Max zijn verwachtingen aan haar. Daarin komen enkele objecten voor die deel uitmaken van Kants beschrijving van de sublieme ervaring die ik in de inleiding citeerde: een orkaan, een bliksem en weerlicht:

Zyt gy 't dan niet, die kracht geeft aan het paard, en die den Behemoth leidt met uw vinger? Weet ge niet hoe zich de stralen splitsen van het licht, en kunt gy niet uitspreken het getal luchtgloben die rondansen in den orkaan? Vouwt gy niet bliksemen saam als halmen, en voert ge niet heerschappy over de weerlichten, dat zy zich verzamelen voor uw voet, deemoedig geknakt zeggende: hier zyn wy? (vw 11:31)

De berg die Multatuli eerder ironisch als topos van het sublieme beschreef, komt in het hoofdstuk 'Bergpoëzie' van *Millioenenstudiën* terug. Daar verbindt hij de berg met Fancy en zij wordt begeleid door de elementen bliksem en donder. Het betreft de berg Horeb waar Mozes en Elia een goddelijke openbaring kregen. Het personage in *Millioenenstudiën* is teleurgesteld:

't ding maakte my verdrietig. Die kale, ruwe, naakte, domme bergtop – hy had nooit iets gevoeld! – vertoonde niets dat aan Almacht deed denken. Bombarie van donder en bliksem... nu ja, kinderen zyn bang voor rumoer.' (vw v:27)

De in potentie overweldigende elementen van de natuur – berg, donder en bliksem – leiden tot een teleurstelling. Bovendien draait Multatuli de verhouding tussen berg en toeschouwer om, personifieert de berg en stelt vast dat deze nooit iets heeft gevoeld. In de verbinding tussen rumoer, donder en bliksem en

de daarop volgende bewering dat kinderen bang zijn voor lawaai, wordt de christelijke openbaring bekritiseerd. In aansluiting hierop wordt Fancy, een concurrente van God, geïntroduceerd: 'Ik zweer bij de grote Fancy-*αναγκε* dat er in myn gemoed heel andere bergtoppen uitsteken, waar 'n Almacht zich gevoeglyk zou kunnen openbaren.' (vw v:27) Multatuli beschrijft via Fancy geen goddelijke maar een profane ervaring. Tot de elementen die tot het sublieme worden gerekend maar in deze scène ontbreken behoren bijvoorbeeld huivering, schrik of vervoering. Ook de verhevigde zintuiglijke ervaring ontbreekt waardoor de eerste kennismaking tussen Fancy en Max in de nabijheid van een mystieke ervaring werd geplaatst.

In deze voorbeelden zien we dat Multatuli de traditionele objecten uit Kants betoog die de sublieme ervaring teweegbrengen opzijschuift en Fancy ervoor in de plaats zet. Dat dit ook in andere scènes gebeurt, maakt duidelijk dat Multatuli geen misverstanden over zijn bedoelingen wil laten bestaan. In het hoofdstuk 'Onder den Grond' in *Millioenenstudien* komt die verschuiving terug. Interessant is de plaats waar de volgende gebeurtenissen zich afspelen: in de ruïne Sonnenberg waarvan de toren is blijven staan. Daarmee verwijst Multatuli naar een topos van de Romantiek en de Gothic novel. Maar hij ironiseert de ruïne – en de topos – die ten dele blijkt (hier kan ik zelfs schrijven: blijken) te zijn gerestaureerd.⁷ Nadat de verteller een metafoor van het scheppingsproces heeft beschreven, introduceert hij Fancy. Hierbij maakt hij gebruik van een belangrijk element uit de opvattingen over het sublieme. Anders dan het schone, zo bleek in de inleiding, duidt het sublieme iets aan dat vormeloos is en als onbegrensd wordt ervaren: de opheffing van de grenzen van de eindigheid ervaart het individu als bevrijding. Beide begrippen komen in dit hoofdstuk voor. De 'ik' vertelt allereerst dat de portretschilder Joshua Reynolds in de Tower gefascineerd raakt door een gesloten deur waarachter hij iets geheimzinnigs of 'niets' vermoedt.⁸ Vervolgens prijst hij het 'Niets!': 'O, onbegrensd veld voor de fantasie van den kunstenaar! Elke denkbare ruimte heeft voor ons arme, kleine, domme mensen, een grens, omdat we niet geleerd hebben ruimte anders dan door grenzen te bepalen.' Kunstenaars, vervolgt de verteller, raken daardoor geïnspireerd:

De eindeloze woesteny van 't onbekende is het domein, het wettig veroverd koninkryk van den dichter, die 't onzienbare aanschouwt, het on-aantastbare waarneemt, het zwygen verstaat.

En Reynolds vulde, scheppend op zyn doek, de ruimte die achter de ongeopende deur was of wezen kon, met de schimmen der afgestorvenen koningen van Engeland. (vw v:35)

Het sublieme, beweert de verteller, ligt niet in de natuur, maar, om Kants begrippen te gebruiken, in ons gemoed: de verheffing boven de 'natuur' is de bron

van het sublieme. Het verschil tussen Kants opvattingen en die van Multatuli is dat laatstgenoemde het sublieme niet meer als gevolg van overweldigende ervaringen in de natuur beschrijft maar via Fancy. De onbegrensdeheid is een metafoor voor de creativiteit die meteen wordt gedemonstreerd:

Ik beken dat ik aan dit alles niet dacht toen ik [...] my gereed maakte den toren te verlaten. Maar juist toen ik [...] myn voet wilde zetten op 't aangeplakt bordes, riep Fancy my terug. Ze lichtte het valluik op – handiger dan de pórtyeh, voorzeker! – wees met de ene hand naar de donkere diepte, greep met de andere my fors aan, en smeed me er in. (vw v:35)

De ikfiguur belandt door toedoen van Fancy in het rijk van Logos, het rijk van de 'uiterste waarheden'. (Oversteegen 1987:175) Logos is 'de logische structuur, de unificerende kracht in de werkelijkheid', waar hij inzicht in het wezen der dingen krijgt. (Oversteegen 1987:174) Multatuli brengt bij de beschrijving van de eerste fase van de sublieme ervaring een vertraging aan: de tijd die de ikfiguur in Logos' rijk doorbrengt.

Een aantal elementen in dit citaat zijn in het kader van mijn betoog belangrijk. Metaforisch verwijst de val in een afgrond naar het sublieme: de verbeeldingskracht van de mens, schrijft Kant, die de natuur als 'buitenproportioneel groot of buitenproportioneel machtig' beleeft, kan die indrukken niet verwerken: 'wat de verbeelding als buitensporig voorkomt [...] vormt als het ware een afgrond waarin zij vreest te verdwijnen [...]'. (Kant 1992:1819) Wat Kant metaforisch beschrijft, vat Multatuli letterlijk en metaforisch op. Duidelijk wordt ook dat Fancy hem uit de begrenzing van tijd en ruimte bevrijdt. Fancy kan worden beschouwd als de gids naar – misschien ook de personificatie van – het wezen der dingen. Wat zij vervolgens toont, of de weg waarnaar zij verwijst, kan alleen in beelden worden verteld: het rijk van Logos.

De voorbeelden uit de laatste hoofdstukken van de *Geschiedenis van Woutertje Pieterse* laten zien dat Multatuli zich tot het eind van zijn schrijverscarrière met het sublieme heeft beziggehouden. In Idee 1139 en 1140 probeert Juffrouw Laps Wouter te verleiden. De begrippen 'angst', 'orkaan', 'de machtige, de majestueuze', 'typhoon' en het feit dat Fancy de grenzen van tijd en ruimte kan overschrijden, komen ook hier voor:

De sterke Fancy geneest uw angst met 'n orkaan! [...]

Zij is Fancy, de grote, de ryke, de machtige, de majestueuze.

Zy is de Natuur, die alles in voorraad heeft, en ryker wordt, al gevede. Zy is er geen typhoon armer om, al heeft ze gister nieuwe vastlanden opgestormd uit den oceaan, al heeft ze zo-even met den adem van haar mond melkwegen gezuiverd van nevelvlekken. (vw VII:141)

De angst van Wouter wordt niet door elementen van de 'Natuur' opgewekt, maar juist verminderd. Natuur betekent hier 'Natuur', zoals blijkt uit de wijze waarop Oversteegen natuur/Natuur interpreteerde. Plaatsen we de 'Natuur' in het kader van de beschrijving van het sublieme, dan is er bij Wouter door het contact met Fancy sprake van een sublieme ervaring. Eerder bleek dat de grensoverschrijding van tijd en ruimte een belangrijke parallel is tussen Fancy en het sublieme. Wouter leert dat van haar.

Ook de emotie genot die in de esthetische ervaring van het sublieme een grote rol speelt, komt in het verhaal ter sprake. Idee 1083 opent met de zin: 'Het verspreiden van geluk, en 't zoeken van genot in deze levensrichting, stond niet in de catechismus van Wouters omgeving.' Een aantal alinea's verder schrijft Multatuli over Wouters wensen:

De Fancy-verschyning had hem aangestoken met onmetelykheid. Hy onderging onbewust den indruk van 't verhevene, en z'n onwetende ziel doolde rond in 'n oneindige reeks van middelen die hy te kiezen had, en van wegen die hy wilde inslaan. Hy was goed, innig goed. (VW VI:12f)

Hier gebruikt Multatuli voor het eerst het begrip het 'verhevene'. De invloed van Fancy op Wouter verschilt sterk van de invloed van natuurelementen zoals Kant die beschreef. De andere overeenkomsten zijn groot: de onmetelijkheid verheft Wouter boven de realiteit die hem omgeeft, de 'natuur'. Ook de laatste zin verwijst naar Fancy, het is een bijna letterlijke herhaling van de eerste kennismaking van Max met Fancy uit *Minnebrieven*. Fancy leidt na Max ook Wouter naar het wezen der dingen. Bekijken we Fancy ten slotte binnen het kader van het genre van de *Geschiedenis van Woutertje Pieterse*, een ontwikkelingsroman, dan krijgt zij extra betekenis. Bij dat genre is het niet ongebruikelijk dat een personage een 'fictief' personage scheidt zodat de vrijheid ontstaat om archaische wensen uit te leven die in de 'reële' wereld van het personage onderdrukt worden en niet worden getolereerd. In dit geval bestaan die wensen uit geluk en genot, een lonkend perspectief voor Wouter.

6.

Dat Multatuli de theoretische beschouwingen van Burke en Kant over het sublieme heeft gelezen is onwaarschijnlijk, maar hij kende in elk geval de verwerking ervan in (triviale) literatuur. Gedurende zijn schrijverscarrière heeft hij er voortdurend naar verwezen. Multatuli leeft als schrijver in een periode waarin hij te laat is om nog enthousiast van de elementen van het sublieme gebruik te maken. Ook past directe navolging of het gebruik van modes niet bij zijn literatuuropvatting. Bij zijn indirecte verwijzingen naar het sublieme kunnen verschillende stappen worden vastgesteld: op ironische wijze in *Max Havelaar* door een personage met een waterval en een vulkaan te confronteren. Daarin

worden de elementen uit de natuur als stereotypen ontmaskerd. Bij de introductie en verschijning van Fancy in *Minnebrieven* en *Millioenenstudiën* gebruikt hij structurele elementen van de sublieme ervaring, nog duidelijker zijn de overeenkomsten tussen de theorie van het sublieme en Multatuli's verwijzingen ernaar in *Woutertje Pieterse*. Fancy is de gids naar of de afgezant van het wezen der dingen en daarom gaat het Multatuli. Opvallend bij de hier gepresenteerde voorbeelden is wel dat een belangrijk aspect van het sublieme in de beschrijvingen ontbreekt: de schrik of de angst.

Een van de conclusies van Ira Wilhelm in haar bijdrage over de 'Watervalfobie' kan worden gerelativeerd: 'Door de ductus van het verhevene, die Havelaar [...] persifleert,' schreef zij, 'haalt hij [Havelaar, maar het geldt ook voor Multatuli] "een zwarten streep" [...]' (Wilhelm 2003:87) Uit dit artikel blijkt dat hij die streep in *Max Havelaar* met een potlood heeft gezet zodat hij hem in de werken die daarna verschenen – soms voorzichtig, soms radicaal – weer kon uitgommen.

Secundaire literatuur:

- Cassirer, Ernst – (1998) Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*. Mit einer Einleitung von Gerald Hartung und einer Bibliographie der Rezensionen von Arno Schubbach. Hamburg (= Philosophische Bibliothek, Bd. 513).
- Francken, Eep – (1990) Eep Francken, *De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker*. Amsterdam.
- Kant, Immanuel – (1992) Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*. Hrsg. von Wilhelm Weischedel. Werkausgabe x. Frankfurt am Main (= Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 57).
- Koch, Jerzy – (1998) Jerzy Koch, 'Heeft Silvio Pellico aan *Max Havelaar* meegewerkt? Intertekstualiteit bij Multatuli', in *Over Multatuli*, nr. 41, jg. 20, p. 40-69.
- Krul, Wessel – (2000) Wessel Krul, "Erhabene Monotonie". Twee opvattingen van het sublieme', in Anne Marie Musschoot & Jürgen Pieters, *Het sublieme, het alledaagse*. Leuven (= ALW-CAHIER nr. 22), p. 137-144.
- Longinus – (1988) Longinus, *Vom Erhabenen*. Übersetzt und herausgegeben von Otto Schönberger. Stuttgart (= Universal-Bibliothek Nr. 8469 [2]).
- Oversteegen, J.J. – (1987) J.J. Oversteegen, 'Multatuli en de verbeelding', in *Deugdelijk vermaak*. Opstellen over literatuur en filosofie in de negentiende eeuw. Amsterdam, p. 171-183.
- Oversteegen, J.J. – (1987a) J.J. Oversteegen, *De redelijke natuur*. Multatuli's literatuuropvatting. Utrecht.
- Pochat, Götz – (1986) Götz Pochat, *Geschichte der Ästhetik und Kunsttheorie*. Von der Antike bis zum 19. Jahrhundert. Köln.
- Schulz, Dieter – (1984) Dieter Schulz, 'Epiphanie als Abgrund bei Edgar Allan Poe', in Christian W. Thomsen & Hans Holländer, *Augenblick und Zeitpunkt*. Studien zur Zeitstruktur und Zeitmetaphorik in Kunst und Wissenschaften. Darmstadt, p. 332-348.
- Thüsen, Joachim von der – (1997) Joachim von der Thüsen, *Het verlangen naar huivering*. Over het sublieme, het wrede en het unheimliche. Amsterdam.
- Wilhelm, Ira – (2003) Ira Wilhelm, 'Watervalfobie – Max Havelaars watervalfobie oftewel: waarom de vrouwen van Arles hun neus niet mogen snuiten', in *Over Multatuli*, nr. 52, jg. 25, p. 81-88.

Noten

1. Geciteerd in Von der Thüsen 1992:17. De meeste hier gebruikte Nederlandse begrippen uit Kants betoog komen uit de vertaling van Von der Thüsen.

2. Zie over het sublieme: Kant 1992:170-191, Cassirer 1998:440-445, Schulz 1984:332-348, Pochat 1986:419-421, 447-458, Von der Thüsen 1997:11-24, Krul 2000:137-144.

3. Eigen vertaling (geldt voor alle hier geciteerde Duitstalige secundaire literatuur).

4. Zie over de begrippen mathematisch-bepaalde en esthetische beoordeling: Kant 1992:170.

5. Het gaat mij niet om de bron(nen) waarvan Multatuli gebruik heeft gemaakt. Behalve Oversteegen gaat ook Francken in op de opvattingen van Coleridge. (Francken 1990) Te denken valt ook aan een voor Multatuli meer voor de hand liggende, eigentijdse bron, namelijk *Marginalia* van Edgar Allan Poe. Zie daarvoor Dieter Schulz' beschrijving van het begrip 'fancy' bij Poe. (Schulz 1984:333-348) Multatuli heeft, zo blijkt uit zijn correspondentie, in elk geval *The Raven* gelezen.

6. In het gebruik van de begrippen is er een directe samenhang tussen scheppingskracht, Fancy en het sublieme. Dat wordt duidelijk in het 'Naschrift' van *De Bruid Daarboven*. Daarin reageert Multatuli op de kritiek op het stuk. Een van de punten luidde: "Die historie over den brand, en het toneel tussen Holm en Wolf, is onhandig geameeneerd." In de reactie op de kritiek verduidelijkt Multatuli zijn literatuuropvattingen waarbij hij metaforen als 'donderslagen' en 'weerlicht' gebruikt, die de toeschouwer schrik moeten aanjagen, en die beide direct naar de natuurobjecten van het sublieme verwijzen. Het begrip 'Natuur' dat hij gebruikt verwijst daarentegen direct naar Fancy. Originaliteit en spontaneïteit zijn volgens Multatuli veel belangrijker dan het volgen van regels. Hij schrijft: 'Ik houd deze opmerking voor juist. Niets ware my makkelyker gevallen, dan door 'n kleine verandering by dezen herdruk, op die episode voor te bereiden, door byv. in het eerste bedryf de zaak door Buys of Van Wachler te doen aanroeren. Maar ik wil 't stuk niet minder slecht maken dan het aanvankelyk was. Het blyft de vraag of dat goed ameneren altyd de eis zy? *Meesters in de kunst* doen het niet. Als de Natuur zelf, werpen zy de rotsblokken hunner vinding – ik spreek van Meesterstukken, en niet van myn ongelukkige "Bruid" – onverwachts, zonder de minste waarschuwing, op de planken en in 't hart. De theorie van dit "ameneren" behoort tehuis in de school der franse en duitse *faiseurs*. Shakespeare versmaadde haar recht hartelyk. Het onsamenhangende zyner stukken is brutaal als... donderslagen. Deze vergelyking is onjuist, hy neemt niet eenmaal de moeite ze aan te kondigen door wat weerlicht.' (v w 111:538)

7. De vaststelling dat delen van de ruïne als ruïne zijn gerestaureerd luidt: 'En – o gruwel! – alweder als by veel andere ruïnen, zyn sommige brokken muur... gerestaureerd.' (v w v:18) In 'o gruwel!' kan een verwijzing naar de Gothic novel, de griezelroman, worden gelezen. Multatuli brengt nog een vervreemdend element aan door te vermelden dat de herberg en het meubilair, die hij bij zijn vorige bezoek heeft gezien, inmiddels zijn vervallen, terwijl dat wat niet in gebruik is wordt gerestaureerd om het als bouwval te behouden.

8. Door deze passage met opvattingen over het sublieme te verbinden, kan de vraag waarom Multatuli hier de schilder Reynolds noemt, worden beantwoord: de Engelse schilder gebruikt in zijn *Discourses on Painting* opvattingen uit Longinus' werk over het sublieme om de schilderkunst te bekritisieren. Zie het nawoord van Otto Schönberger van de Duitse vertaling van Longinus' *Vom Erhabenen*. (Longinus 1988:154)

9. In de vertaling van Von der Thüsen 1997:19.

Muusses, uitgever van Multatuli

'Vier uitgevers dus' staat te lezen in de veelgeprezen biografie van Dik van der Meulen over Multatuli.¹ Vier uitgevers die rond 1870 werk van Multatuli in hun fonds hadden, te weten J. Waltman, C. van Helden, K.H. Schadd en G.L. Funke. Een vijfde uitgever bleef ongenoemd, hoewel daar wel degelijk sprake van is. In 1882 verscheen bij de uitgeverij Muusses & Co de 2de druk van *Nog-eens vrye-arbeid in Nederlandsch-Indië*.

Multatuli's kritiek op het Cultuurstelsel had al in 1862 vorm gekregen in zijn brochure *Vrye arbeid in Nederlandsch-Indië*. In 1870 verscheen bij uitgever J. Waltman jr. een vervolg met de titel *Nog-eens vrye arbeid in Nederlandsch-Indië*, waarna twaalf jaar later een herziene 2de druk verscheen bij Muusses & Co.

Multatuli leek lichtelijk ontstemd toen hij bemerkte dat Waltman zijn Multatuli-fonds aan uitgeverij Muusses & Co had overgedaan. Althans, zo valt de opmerking van Multatuli te interpreteren in een brief aan Waltman, gedateerd 20 oktober 1881. Letterlijk schrijft hij: 'En nu zie ik uit Uw brief van 18 dezer dat myn by U uitgekomen schryvery aan de firma Muusses & Co is overgegaan. Ik heb niets tegen die firma, maar 't spyt my U te verliezen. En ook dat het boeltje niet in één hand (by My Elsevier dan) gekomen is.'²

Kennelijk had Multatuli een eerdere brief van Waltman ongelezen gelaten, want in een op 10 oktober gedateerde brief had de uitgever uitleg gegeven over de overdracht van zijn fonds.³ Een andere mogelijkheid is dat deze brief nooit is verstuurd: hoe is anders te verklaren dat deze zich in de nalatenschap van J. Muusses bevond?

In transcriptie hier de volledige inhoud:

Delft 10 Oct. 1881

Weledele heer,

In het laatst van september j.l. heb ik meenende naar uw verlangen te handelen en Mill. Studiën enz. in veiling gebracht ten einde de Maatschappij Elzevier gelegenheid te geven ze te koopen. De Maatschappij Elzevier schijnt echter, wetende dat niemand buiten haar ze nu zal koopen die werken voor een bagatel te willen hebben en hieraan nu kan ik niet voldoen. Ze zijn nu overgegaan aan de firma Muusses & Co. Mijn contract met mijn vriend Muusses luidt dat ik op 30 september 1881 al

wat ik nog aan fondsgoed had tegen taxatie aan onze firma moest overdragen. Alleen de uitgave van den Delfschen Studiën aan mij gehouden als zijnde die uitgave van te locale aard dan dat de uitgave in Purmerend kon plaats hebben.

Ik beveel de firma J. Muusses & Co ten zeerste bij u aan.

Na groete noem ik mij hoogachtend

J. Waltman Jr.

Uit de bronnen is komen vast te staan dat al per 1 januari 1878 J. Muusses en J. Waltman jr. een vennootschap waren aangegaan onder de firmanaam Muusses & Co. Het Multatuli-fonds – bestaande uit de eerste druk van *Nog-eens vrye arbeid* en de uitgaven *Over Specialiteiten* en *Millioenen-studiën* – bleef dus buiten deze vennootschap, waarin verandering kwam bij contract op 30 september 1881. In antwoord op de boven geciteerde brief schrijft Multatuli dat hij nota heeft genomen van Waltmans aanbeveling ten aanzien van Muusses maar tevens uit hij zijn tevredenheid over het feit dat Waltman betrokken blijft bij de firma.⁴

Met Waltman onderhield Multatuli een innige relatie. De uitgever correspondeerde uitgebreid met hem, bezocht hem in Wiesbaden en kwam in de zomer van 1878 zelfs bij hem logeren. Een bewijs voor een dergelijke relatie tussen Multatuli en Muusses heb ik niet kunnen vinden. Het is überhaupt de vraag of beide heren elkaar ooit hebben ontmoet. Het lijkt aannemelijk dat de zakelijke contacten tussen de uitgeverij en Multatuli verliepen via Waltman. Dit wordt nog eens bevestigd in Multatuli's brief van 23 maart 1882, waarin hij Waltman vraagt om er bij Muusses op aan te dringen een advertentie te plaatsen voor de heruitgave van *Nog-eens vrye arbeid in Nederlandsch-Indië*.⁵

De relatie Waltman-Muusses is makkelijker aan te tonen. Voordat Jan Muusses in 1873 te Purmerend een boekwinkel begon, was hij in dienst geweest bij de boekhandel van Waltman in Delft. Na zijn huwelijk met een meisje uit het naburige Maassluis opende hij in Purmerend een kantoorboekhandel met een leesinrichting waar een abonnement kon worden genomen op vele tijdschriften, waaronder *De Gids*, *Elzeviers Geïllustreerd Maandschrift* en *Eigen Haard*. Onder zijn opvolger – zoon Jacob Muusses – werd deze winkel uitgebreid met een boekbinderij en drukkerij. Muusses kreeg landelijke bekendheid als uitgever van schoolboeken. Ook was Jacob Muusses betrokken bij de ontwikkeling van leerboeken en zeer geïnteresseerd in de vernieuwing van het onderwijs die gestalte kreeg in de Werkgemeenschap van Kees Boeke. De derde generatie Muusses – zoon Jan Muusses – trad in de voetsporen van zijn voorouders: als idealistische uitgever die ervan overtuigd was dat via het onderwijs de wereld verbeterd kon worden.

Na ruim honderd jaar ging de firma in 1988 failliet zonder een bedrijfsar-

chief achter te laten. Ook bij de nog bestaande boekhandel Waltman in Delft ving ik bot bij mijn poging het archief van Muusses & Co te raadplegen teneinde iets over de uitgave van *Nog-eens vrye arbeid in Nederlandsch-Indië* te achterhalen. In het fonds van uitgeverij Muusses lijkt deze brochure een buitenbeentje. Met even veel recht zou je kunnen beweren dat deze uitgave paste binnen de humanistisch-idealistische traditie van dit bedrijf. Via internet kwam ik erachter dat Muusses & Co ook uitgever is geweest van het boek *In de vacantie – Vertellingen* door Melati van Java e.a. Deze uitgave verscheen in 1889, het laatste jaar van de samenwerking tussen beide uitgevers. Als er lezers zijn die weet hebben van meer uitgaven: laat mij het ook weten!

Jack Otsen

Noten

1. Dik van der Meulen, *Multatuli: leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Nijmegen 2002, p. 593.
2. Eduard Douwes Dekker, *Brieven aan Waltman* met een inl. en aant. door Henri A. Ett. Amsterdam 1947, p. 109.
3. Het origineel van deze brief is in het bezit van mevr. L. Springer te Purmerend.
4. Eduard Douwes Dekker, *a.w.*, p. 112.
5. Eduard Douwes Dekker, *a.w.*, p. 126.

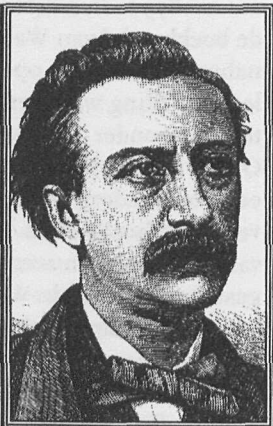
antiquariaat

BOEK & GLAS

Agatha Dekenstraat 45-47
1053 AN Amsterdam
020-6126673

*Nederlandse & vertaalde literatuur
Tachtigers & Multatuli
Typografie & erotica*

<http://www.xs4all.nl/~boekglas>
boekglas@xs4all.nl

Multatuli op de sofa

Wat de ANWB-Stratenatlas is voor de ouderwetse automobilist die naar onbekende oorden trekt, kan de 'phobia list' voor de hedendaagse hypochonder worden. Met behulp van deze lijst kunnen talloze angsten worden benoemd. De Amerikaan Fredd Culbertson vermeldt daarop talrijke klinisch vastgestelde fobieën die hij in een periode van tien jaar heeft verzameld. Sinds enkele jaren staan ze op zijn website (www.phobialist.com). Het biografisch onderzoek naar Multatuli kan daarvan profiteren: meer dan eens is Multatuli raadselachtig genoemd (W.F. Hermans), dacht men neurosen bij hem te vinden (Theodoor Swart Abrahamsz) en verbaasde men zich over de tegenstrijdigheden die hij in zich wist te verenigen. De fobieën op Culbertsons lijst vormen weliswaar een afspiegeling van de problemen uit de huidige tijd (waardoor telefonofobie, motorfobie en cyberfobie voor Multatuli niet in aanmerking komen), maar dat neemt niet weg dat met de 'phobia list' Multatuli's geestesleven nader beschouwd en benoemd kan worden. Een waarschuwing voor het gebruik van deze lijst is op zijn plaats: het aanbod schept ook hier de vraag.

Een eerste aanzet voor dit onderzoek gaf Ira Wilhelm in het 'Verlichtingsnummer' van *Over Multatuli* (nr.

51, jg. 25, p. 81-88) waarin zij Multatuli's 'Watervalfobie' beschreef. Uiteindelijk gaat het volgens haar in het elfde hoofdstuk van *Max Havelaar* om kritiek op een esthetisch stereotype dat door de waterval wordt uitgedrukt. Culbertsons lijst leidt tot een heel ander resultaat en schuift de moeizaam verworven literatuurwetenschappelijke bevindingen onverbidde-lijk opzij. Nu zien we angst voor vallen (basifobie), duizeligheid (illyngofobie), afgronden (cremnofobie) en stromend water (potamofobie).

Onderstaand overzicht van Multatuli's fobieën moet gezien de hoeveelheid materiaal en de gecompliceerde toepassing ervan als een voorlopige inventarisatie worden beschouwd. Hedonofobie is voor Multatuli niet uitgesloten: de uitspraak 'En tevreden was hy niet' uit de 'Japanse Steenhouwer' is hem op het lijf geschreven. Zijn anginofobie leidde tot een pnigofobie (hij dacht bijvoorbeeld in 1872 dat hij aan het hoesten zou overlijden). Uitspraken over de iatrofobie zijn niet eenvoudig omdat Multatuli weinig ervaring had met artsen, en hen wantrouwde: 'Zo overdryven kwakzalvers 't gevaar van 'n lichte ongesteldheid, om hun poeiertjes aandenden-man te brengen.' Herpetofobie komt voor in zijn tijd in Nederlands-Indië: Havelaar, de papieren versie

van Douwes Dekker, loofde 'aan de bedienden een prys uit voor elke slang die ze vangen zouden, doch reeds de eerste dagen betaalde hy zóveel aan premiën, dat hy zyn belofte moest intrekken [...]'. Multatuli's nieuw verworven inzichten op het gebied van de biologie onthullen zijn bacillofobie, het streven naar onzichtbare zuiverheid. In een brief aan M.C. Funke-de Koning uit 1886 schrijft hij: 'Ons huis is *zeer gezond* gelegen. Niet omdat het aan den Ryn ligt. Dit is juist *niet* het geval, [...] maar omdat we hoog liggen zonder moeras in de buurt waaruit dampen opstygten, en zonder bosch waarin ze blyven hangen. Men schryft tegenwoordig (byna?) alle ziekten aan bacterien toe. Welnu, die kunnen hier niet zyn. Het luchtgestelsel wordt voortdurend schoon geveegd.'

Waar hij niet onder heeft geleden is onder meer japanofobie (de *Japanse gesprekken* zijn het bewijs) en germanofobie (hier past een kanttekening: bijzondere belangstelling voor de Duitse cultuur – wel voor de politieke gebeurtenissen – blijkt niet uit zijn werk. Opvallend is ook dat hij geen contact met Duitse intellectuelen heeft gehad). Grafofobie, zijn schrijffobie na 1877, is in het onderzoek naar Multatuli lange tijd verwaarloosd tot Dik van der Meulen in zijn biografie over Multatuli enkele verklaringen gaf. Dat een schrijver geen logofobie heeft, ligt op het eerste gezicht voor de hand; hij heeft woorden nodig om te schrijven. Toch is deze diagnose minder eenvoudig en kan bij Multatuli een filosofofobie worden vastgesteld. Hij bekritiseerde – net als bijna alle andere Nederlandse

schrijvers van, voor en na zijn tijd – in het bijzonder de 'stelselbouwers': 'akademisch-onverteerbare bespiegelingen over "Kritik der reinen Vernunft" en dergelyke vals-wysgerige schoolpraat'; 'kwakzalvery'. De opvattingen van uiteenlopende filosofen zelf zijn in gewijzigde vorm – vanzelfsprekend niet systematisch – wel in zijn werk terug te vinden. Daaruit volgt dat hij gebukt ging onder een partiële bibliofobie, namelijk die werken van de genoemde filosofen en van de literaire vernieuwers van zijn tijd voor wie hij – Zola is een uitzondering – geen belangstelling heeft gehad.

Sommige vragen zijn simpeler dan de antwoorden: 'Had Multatuli een psychofobie?', vreesde hij de uitingen van het verstand? Nee, mits in simpele bewoordingen meegedeeld of opgeschreven (zie: filosofofobie) en het om dat van hemzelf ging. Ook allodoxafobie was hem vreemd (angst voor meningen), al moesten ze niet te sterk afwijken van zijn eigen. Dan noemde hij ze frasen.

Hij had ook geen agrizoofobie (tjagers kende hij bijvoorbeeld uit Nederlands-Indië. Hij was voorzichtig, maar niet bang), androfobie (denk aan het bezoek dat hij ontving of zijn vele lezingen), siderodromofobie (treinreizen was de gebruikelijke manier om zich voort te bewegen, mits hij voldoende geld had. Onderzoek naar Multatuli's metaforisch gebruik van de begrippen 'trein' en 'spoorwegen' – technische vooruitgang – lijkt veelbelovend). Zijn geldzorgen, beter: slordige omgang met geld en zijn grote behoefte eraan, zijn legendarisch: aurofobie en plutofobie vallen daarom

af. Door Multatuli's belangstelling voor wiskunde staan aritmofobie en numerofobie niet ter discussie ($2 \times 2 = 4!$; maar ook 'Als a niet meer a genoemd wordt en 2×2 niet 4 , dan blijft er *niets* bestaan.'). Dat geldt eveneens voor zijn belangstelling voor vrouwen: gamofobie (twee huwelijken) en gynecofobie (vrouwen vormden juist een bron van inspiratie). Of Multatuli bevreesd was voor knappe vrouwen (denk aan die uit Arles en Nîmes) blijft onduidelijk, ook zijn intiemere angsten – coïtofobie, erotofobie of seksofobie – blijven gelukkig verborgen, al heeft Marleen de Vries in haar 'Nacht met Multatuli' (*Over Multatuli*, nr. 52, jg. 26, p. 36-46) geprobeerd deze onbekende kant van hem te verhelderen.

Over zijn voorkeur voor eten is weinig bekend. Hij at in zijn Brusselse tijd graag uien, uit Nederland liet hij zich later vaak vis sturen. Nader onderzoek verdienen de fobieën die met voeding te maken hebben: arachibutyrofobie (angst dat pindakaas aan het gehemelte blijft plakken. Bestond pindakaas al in die tijd?). Ook ostracnofobie (schelvisfobie) is een twijfelgeval: met de voor de negentiende eeuw geenszins opmerkelijke woorden 'Van alle kanten verval!' besluit Roorda van Eysinga in 1872 zijn brief aan Multatuli. De dag erop is Mimi teleurgesteld over de kwaliteit van de gekochte schelvis en legt getrouw het motto van Multatuli – 'alles is in alles' – een verband met de toekomst. In haar dagboek schrijft ze: 'Ik had schelvisch, ze was lang niet zoo goed als anders... wat zal ons nu nog tegenvalen?'

Multatuli liet zich cremeren. Zijn uitspraak 'Dat er uit de kerkhoven verpestende dampen opstyggen, is ook als beeldspraak de volle waarheid' blijkt een prachtige combinatie van bromidrofobie, spectrofobie en seplofobie, de angst voor stank, geesten en rottende materie. Misschien ligt de reden voor zijn voorkeur voor het cremeren ook in zijn placofobie (angst voor grafzerken; hier misschien voor postume grafschriften; denk aan zijn eigen luimige grafschriften zoals – in dit geval met eigen tekening van een grafsteen – 'Onder dit steentje ligt 'n phenomeentje') en tafefobie (angst levend begraven te worden). De dood is onverbiddelijk, maar een terugkeer niet uitgesloten. Met de uitspraak 'Wind zyt ge, o praatspecialist, tot wind zult ge wederkeren' slaagt Multatuli erin drie mogelijke fobieën in een zin op te nemen: angst voor wind (anraofobie), voor het hiernamaals (ouranofobie) en voor het praten (lialiofobie). Drie fobieën in slechts een zin. Dat getuigt van weinig moed. Zou Multatuli misschien bevreesd zijn geweest voor het opnemen van vier fobieën in een zin? Een dergelijke fobie ontbreekt tot nu toe op Culbertsons 'phobia list'.

Jaap Grave

Gespleten land

Omzwervingen langs Oder en Neisse

Annemieke Hendriks

Annemieke Hendriks

Gespleten land

Omzwervingen langs Oder en Neisse

Journaliste Annemieke Hendriks doorkruiste de fascinerende Pools-Duitse grensstreek, van Silezië in het zuiden via Saksen en Brandenburg tot Pommeren in het noorden.

Onderweg sprak ze met Polen en Duitsers over hun moeizame onderlinge relaties.

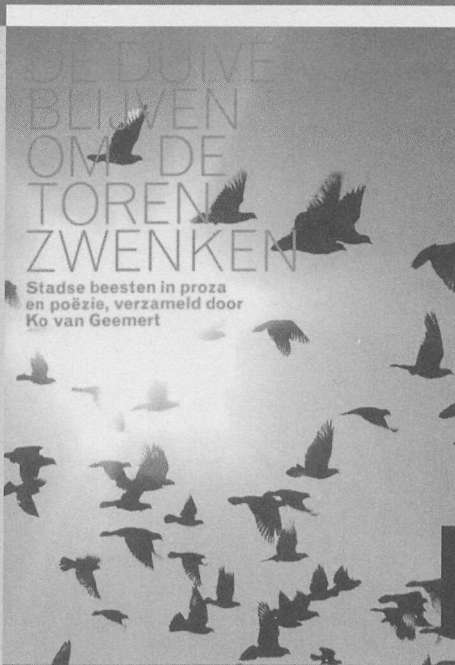
ISBN 90 5937 0899

€ 22,90

WWW.LUBBERHUIZEN.NL

De duiven blijven om de toren zwenken

Stadse beesten in proza en poëzie

**verzameld door
Ko van Geemert**

Deze bloemlezing bevat een gevarieerde keuze uit 20ste- en 21ste-eeuwse Nederlandse teksten waarin beesten in de stad voorkomen. Bekend naast onbekend werk, fictie en non-fictie, van uiteenlopende auteurs als Herman Heijermans, Hans Andreus, Catharina Blaauwendraad en Adriaan Morriën.

ISBN 90 5937 0791

€ 13,90

WWW.LUBBERHUIZEN.NL